

Nominilausekkeiden kuvaus latinan kieliopissa myöhäisantiikista humanistirenessanssiin

Mira Harjunpää
Pro gradu -tutkielma
Latinan kieli ja Rooman kirjallisuus
Maailman kulttuurien laitos
Helsingin yliopisto
31.10.2016

Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion – Faculty Humanistinen tiedekunta		Laitos – Institution – Department Maailman kulttuurien laitos	
Tekijä – Författare – Author Mira Harjunpää			
Työn nimi – Arbetets titel – Title Nominilausekkeiden kuvaus latinan kieliopeissa myöhäisantiikista humanistirenessanssiin			
Oppiaine – Läroämne – Subject Latinan kieli ja Rooman kirjallisuus			
Työn laji – Arbetets art – Level Pro gradu -tutkielma		Aika – Datum – Month and year 31.10.2016	Sivumäärä– Sidoantal – Number of pages 84
<p>Tiivistelmä – Referat – Abstract</p> <p>Pro graduni käsittelee nominilausekkeiden ja niiden rakenteiden kuvausta latinan opetuskieliopeissa myöhäisantiikista uuden ajan alkuun eli 500-luvun alusta 1400-luvun loppuun. Aineistoni koostuu seitsemästä syntaksia käsittelevästä latinan kieliopestä. Pääasiallisena tutkimuskysymyksenä on, onko Priscianuksen <i>Institutiones grammaticae</i> -kieliopissa yhteyttä transitiivisuuden ja nominilausekkeiden rakenteiden kuvausten välillä. Motivaationa kysymykselle on se, että keskiaikaisissa (1000–1400-luvut) kielioppikuvauksissa transitiivisuus yhdistettiin nominilausekkeiden rakenteiden kuvaukseen.</p> <p>Tutkielmani todistaa, että Priscianuksen nominilausekkeiden kuvauksessa ei ole yhteyttä transitiivisuuteen. Priscianuksella transitiivisuus koskee ainoastaan verbilausekkeitä, kun taas nominilausekkeiden muodostamisen motivaattorina on sanojen semantiikka. Priscianus korostaa kuvauksessaan dependenssirakenteiden eroja, koska nominilausekkeen pääsana on alisteinen verbille, mutta pääsanat omat määritteet eivät. 1100-luvun alussa Hugo de Sancto Victoren kieliopeissa transitiivisuus koskee myös nominilausekkeitä: <i>transitio</i> vastaa nykyistä rektiota ja <i>intransitio</i> vastaa lausekkeen sisäistä kongruenssia. Vuoden 1150 tienoilla kirjoitettu Petrus Heliaksen <i>regimen</i>-määritelmä puolestaan perustuu verbien rakenteeseen ja painottaa lauseen täydellisyyttä. Petruksen mukaan nominilausekkeessa määritteenä oleva adjektiivi on mukana lauseessa, jotta verbin ilmaisema merkitys olisi mahdollisimman täydellinen. Alexander de Villa Dein runomuotoisessa kieliopeissa vuodelta 1199 nominilausekkeiden rektiota kutsutaan nimellä <i>transitio personarum</i>, mutta kongruenssia ei nimetä, koska se tapahtuu luonnostaan. Vuonna 1212 julkaistussa Eberharduksen runokieliopeissa <i>transitio</i> mainitaan vain verbien objektien yhteydessä.</p> <p>1200–1300-luvuilla kielioppiteorioihin lainataan runsaasti terminologiaa filosofiasta, mm. <i>subiectum</i> ja <i>predicatum</i>, joita ei kuitenkaan sovelleta opetuskieliopeihin. 1300-luvun opetuskielioppiperinnettä edustavassa <i>regule</i>-kieliopissa nominilausekkeiden kuvaus on keskiaikaisen käsityksen mukainen eli <i>intransitio</i> vastaa kongruenssia ja <i>transitio</i> rektiota. Nominilausekkeitä kuvataan kuitenkin edelleen epätäydellisiksi, koska niistä puuttuu verbi. 1400-luvulla humanistit eivät hylkää kieliopeissaan keskiaikaista transitiivisuuskäsitystä, vaan humanisti Sulpitius kuvaa nominilausekkeiden rakenteita <i>intransitio</i> ja <i>transitio</i>-termeillä.</p>			
Avainsanat – Nyckelord – Keywords latinan kieli, kielioppi, syntaksi, transitiivisuus (kielitiede), rektio, myöhäisantiikki, keskiaika, uuden ajan alku			
Säilytyspaikka – Förvaringställe – Where deposited Keskustakampanin kirjasto			
Muita tietoja – Övriga uppgifter – Additional information			

Sisällys

1. Johdanto	3
1.1 Tutkimusmenetelmä	4
1.2 Terminologia	5
1.3 Kielioppien typologia.....	8
1.4 Edeltävä tutkimus.....	10
2. Latinan kielioppien kirjoituksen historia	11
3. Priscianus Caesariensis: <i>Institutiones grammaticae</i>	18
3.1 Nominatiivi, vokatiivi ja transitiivisuus.....	20
3.2 Rektio ja kongruenssi.....	22
3.3 Genetiivi.....	25
3.4 Datiivi.....	27
3.5 Akkusatiivi.....	29
3.6 Ablatiivi	29
3.7 Eriyistapaukset.....	30
3.8 Analyysi	31
4. Hugo de Sancto Victore: <i>De grammatica</i>	33
4.1 Transitiivisuus.....	34
4.2 Nominien syntaksi.....	36
4.3 Analyysi	39
5. Petrus Helias: <i>Summa super Priscianum</i>	40
5.1 Yleisesitys	40
5.2 De regimine.....	42
5.3 Analyysi	44
6. Alexander de Villa Dei: <i>Doctrinale puerorum</i>	45
6.1 Rektio, kongruenssi, appositio, transitio ja intransitio.....	46
6.2 Obliikvisijojen rektio	48
6.3 Analyysi	51

7. Eberhardus Bethuniensis: <i>Graecismus</i>	53
8. Syntaksi-regule: <i>Regule grammaticales, regimina et constructiones</i>	56
8.1 Nominatiivi	58
8.2 Genetiivi.....	59
8.3 Datiivi.....	61
8.4 Akkusatiivi ja vokatiivi.....	62
8.5 Ablatiivi	63
8.6 Rakenteet.....	64
8.7 Säännöt.....	66
8.8 Analyysi	68
9. Sulpitius Verulanus: <i>Opus grammaticum sive de octo partibus</i>	69
9.1 Rakenne.....	70
9.2 Nominatiivi ja vokatiivi	71
9.3 Genetiivi.....	72
9.4 Datiivi.....	74
9.5 Akkusatiivi	74
9.6 Ablatiivi	75
9.7 Analyysi	76
10. Yhteenveto	77
11. Kirjallisuus	82
Lähteet.....	82
Tutkimuskirjallisuus.....	82
Liitteet	85

1. Johdanto

Tämän tutkimuksen aiheena on nominilausekkeiden kuvaus latinan kieliopeissa myöhäisantiikista humanistirenessanssiin. Kielitieteen historian alaan kuuluva tutkimukseni selvittää, kuinka nominilausekkeiden kuvaus kehittyi ja miten käsitykset nominilausekkeiden sisäisestä rakenteesta, transitiivisuuden yhteydestä nominilausekkeisiin sekä käsitteistö muuttuvat ja mitkä ulkoiset seikat niihin vaikuttavat. Tutkielmassani vertailen 1100–1400-luvuilla kirjoitettujen kieliooppien nominien kuvaukseen käytettyä käsitteistöä ja esimerkkejä sekä Priscianuksen *Institutiones grammaticae* -kielioppiin että keskenään.

Tutkimuksen aineisto on koottu seitsemän latinan kielioopin nominien syntaksia käsittelevistä osista. Painotuksena olen keskittynyt substantiivi- ja adjektiivilausekkeiden kuvaukseen. Aineistoon valitut viisi ensimmäistä kieliooppia olivat merkittäviä myöhäisantiikissa ja keskiajalla (1100–1400-luvut) ja kaksi viimeistä kieliooppia edustavat prototyyppisesti omia kieliooppiperinteitään. Tutkimuksen lähtökohtana on Priscianuksen vuonna 527 kirjoittama *Institutiones grammaticae*, jossa on ainut meille antiikista periytynyt latinan lauseopin kuvaus. Sen kaksi viimeistä kirjaa, seitsemästoista ja kahdeksastoista kirja, käsittelevät latinan syntaksia. Kahdeksannentoista kirjan alussa käsitellään nominilausekkeiden syntaksia ja transitiivisuutta. Ensimmäinen käsiteltävä keskiaikainen kieliooppi on Hugo de Sancto Victoren kieliooppi *De grammatica* 1100-luvun alusta. Petrus Heliaksen teos *Summa super Priscianum* on noin vuodelta 1150. Seuraavat kaksi kieliooppia ovat runomuotoisia: Alexander de Villa Dein *Doctrinale puerorum* vuodelta 1199 ja Eberhardus Bethunensiksen *Graecismus* vuodelta 1212. Anonyymin kirjoittajan *Regule grammaticales, regimina et constructiones* edustaa keskiaikaista (noin 1300-luvun) kieliooppiperinnettä, jossa on skolastiikan vaikutusta. 1400-luvun lopun Sulpitius Verulanuksen kielioopissa *Opus grammaticum sive de octo partibus* on pisin nominien käsittely varhaisten humanistikielioppien joukossa. Priscianuksen *Institutiones grammaticae* on toiminut joko suorana tai epäsuorana lähteenä näille jokaiselle myöhemmälle kieliopille. Esittelen grammatikot ja heidän kieliooppinsa tarkemmin aineistoluvussa.

Karolingisen renovaation aikana ja sen jälkeen syntaksin teoria kehittyi glossissa ja Priscianus-kommentaareissa, mutta opetuskielioppeihin syntaksi tuli mukaan vasta 1100-luvulla. Koska tutkielman kohteena ovat opetukseen käytetyt syntaksikieliopit,

muutoin tärkeitä ja merkittäviä latinan syntaksia koskevia teoksia, kuten keskiaikaisia spekulatiivisia tutkielmia, ei ole otettu mukaan aineistoon. Maantieteellisesti rajattuna aineisto edustaa Pohjois-Euroopassa vaikuttanutta opetuskielioppiperinnettä. Rajaukseen vaikuttavat myös säilyneiden kielioppien editoimattomuus ja rajattu saatavuus Suomessa.

Johdannon alaluvuissa selitän tutkimusmenetelmän ja tutkimuskysymykset sekä terminologian ja edeltävän tutkimuksen. Terminologian yhteydessä esittelen myös yleisesti latinan kielioppien historian tutkimuksessa käytettävän typologisen luokittelun eri kielioppityyppeihin, joka perustuu Karl Barwickin ja Vivien Law'n tutkimuksiin.¹ Toinen luku on yhteenveto grammatikografian historiasta 300–1400-luvuilla, jotta tutkielman aineisto ja termit yhdistyisivät historialliseen viitekehykseensä. Luvuissa 3–9 käsittelen aineistoni aikajärjestyksessä. Esittelen kieliopista niiden kongruenssin, rektion ja transitiivisuuden teorit ja nominilausekkeiden kuvauksen sisällön, nostan esille uudet käsitteet sekä teen yhteenvedon kieliopin metakielestä ja siinä käytetyistä esimerkeistä ja niiden sisällöstä. Analysoin jokaisen kieliopin sisällön käsittelyn yhteydessä. Yhteenvetoluvussa kokoan kieliopissa käytetyt teorit ja vertailen nominilausekkeiden kuvausten eroja ja yhteneväisyyksiä ja transitiivisuuskäsityksiä. Tutkielman lopussa ovat lähdeluettelo ja liitteet.

1.1 Tutkimusmenetelmä

Käytän oppihistoriallisessa tutkimuksessani metodeina sekä hermeneuttista että komparatiivista menetelmää. Analyysimetodina on pääasiassa sisältöanalyysi, johon liittyy myös lähdeanalyysia. Lähdeanalyysia teen käsiteltävien kielioppien kesken, siltä osin kuin kielioppien välillä on havaittavissa suoria kehityskulkuja tai lainauksia. Tulkitsen lähteitäni pyrkien huomioimaan niiden historiallisen kontekstin, analysoin tekstien sisältämiä käsitteitä ja niiden sisältöjä vertailemalla pyrin mahdollisimman objektiiviseen näkemykseen lähteiden sisällön antamista tiedoista. Lopuksi arvioin saamaani tutkimustulosta eli nominilausekkeiden kuvauksen ja transitiivisuuskäsityksen uutosta kvalitatiivisin perustein.² Käsittelen historiallisesti merkittävimmistä ja tutkimuksen aiheen kannalta olennaisimmista kieliopista niiden nominilausekkeiden syntaksia koskevat osuudet. Olen syventynyt niiden sisältöön erittelyn ja yksityiskohtaisen analyysin keinoin. Aineisto sisältää myös verbilausekkeiden

¹ Law 1997b, 54.

² Meinander 1999, 17.

kuvauksen teoriaa, koska transitiivisuuskäsitys liittyy nominilausekkeiden ohella ensisijaisesti verbilausekkeiden kuvaukseen.

Työn tutkimuskysymyksiä ovat: Millainen on Priscianuksen nominilausekkeiden kuvaus? Soveltaako Priscianus transitiivisuuskäsitystään nominilausekkeiden kuvaukseen? Millaisia nominilausekkeiden kuvaukset ovat keskiaikaisissa eri suuntauksia edustavissa kieliopeissa? Millaista terminologiaa kieliopeissa käytetään? Kuinka paljon ja missä yhteyksissä myöhemmät kieliopinkirjoittajat käyttivät Priscianuksen kieliooppia suorana lähteenään? Miten keskiaikainen kielifilosofia vaikuttaa kuvaukseen ja tuoko humanismi uuden lähestymistavan syntaksiin?

Lähteiden editointitapojen välillä on variaatiota ja noudatan lainauksissa kunkin edition kirjoitusasua. Esimerkiksi Reichling on editoinut Alexanderin tekstin klassiseen kieliasuun (*quae*) editointiajankohdan ihanteiden mukaisesti, kun taas Baron on noudattanut Hugon editoinnissa käsikirjoitusten keskiaikaista ortografiaa (*que*). *Regule*-kieliopin ja Sulpitiuksen kielioffin osalta olen avannut kaikki lyhenteet ilman sulkeita lukemisen helpottamiseksi, sillä alkuperäistekstissä osa sanoista on lyhennetty erilaisilla väkäsillä mahdollisimman pieneen tilaan mahtuviksi, kuten *nti* eli *n(omina)t(iu)i* eli tässä *nominatiui*. Muutoin olen säilyttänyt näiden kahden kielioffin alkuperäisortografian, kuten sanoissa *que*, *ve*, *gracia*, *tercia* ja sanojen taivutuspäätteissä *filie*. Yhdenmukaisuuden vuoksi käytän kaikkien kieliopinkirjoittajien nimistä niiden latinalaisia tai latinalaistettuja muotoja. Nimien muut variantit on annettu aineistoluvuissa ensimmäisen esiintymän kohdalla alaviitteessä.

1.2 Terminologia

Esittelen yhtä aikaisesti suomen- ja latinankielisen terminologian, jotta käännösratkaisut tulisivat selkeästi ilmi. Suomenkielinen terminologia on yleisesti vakiintunutta ja pohjautuu Fred Karlssonin teokseen *Yleinen kielitiede*.³ Latinankielisen terminologian ja sen historiallisen kehityksen osalta lähteenä olen käyttänyt pääosassa Vivien Law'n artikkelia 'The terminology of Medieval Latin grammar'.⁴ Latinan kieliopeissa käytetty terminologia on pääasiallisesti lainattu filosofiasta.

³ Karlsson 2008, 120–138, 147–149, 156–167. Harm Pinksterin terminologia teoksessa *The Oxford Latin Syntax* ei sovellu suomenkieliseen tutkimukseen kovinkaan hyvin, joten en käytä sitä.

⁴ Law 1997d, 260–269.

Tutkielmani kohteena ovat nominilausekkeet, etenkin substantiivi- ja adjektiivilausekkeet. Lausekkeen muodostavat pääsana ja sen määritteet. Määritteet voivat olla pakollisia komplementteja tai vapaaehtoisia attribuutteja.⁵ Nominilausekkeet ovat usein adverbiaalisessa funktiossa lauseessa, kuten nk. instrumentaalinen ablatiivi *magister loquitur rauco ore*.⁶ Latinan nominilausekkeissa pääsanana on sijamuodoissa taipuva sana eli substantiivi, adjektiivi, pronomini, numeraali tai partisiippi. En käsittele pronominilausekkeiden kuvauksia. Antiikissa ja keskiajalla ei eroteltu omiksi sanaluokikseen substantiiveja ja adjektiiveja, vaan ne kuuluivat molemmat termin *nomen* alle. Myöhäiskeskiajalla adjektiivi (*nomen adiectivum*) alettiin erottaa substantiivin (*[nomen] substantivum*) vastakohdaksi.⁷ Tästä johtuen käsitteet 'nominilauseke' ja 'substantiivilauseke' viittaavat tutkielmassani lausekkeisiin, joiden pääsanana on substantiivi tai adjektiivi. Koska käsitellyissä syntaksin kuvauksissa on kieliopista riippuen mukana myös numeraali- ja partisiippilausekkeiden kuvausta, käytän ylätermiä nominilauseke.

Lähteenä olevissa kieliopeissa nominatiivista ja vokatiivista käytetään joskus nimitystä **suora sija**, *casus rectus*, mutta vältän sen käyttämistä suomennoksissa.⁸ **Obliikvi(sija)**, *casus obliquus*, viittaa latinan taivutettuihin sijamuotoihin, jotka ovat akkusatiivi, genetiivi, datiivi ja ablatiivi.⁹ *Verbum substantivum* tarkoittaa olla-verbiä eli eksistentiaali- eli kopulaverbiä. *Constructio* on monimerkityksinen, sillä se voi tarkoittaa lausetta, lauseketta tai yleisesti ottaen syntaktista kokonaisuutta eli rakennetta. Samoin *oratio* tarkoittaa niin sanaa, lausetta kuin kokonaista tekstiäkin.

Latinan syntaksin kuvauksessa merkittävässä osassa ovat **dependenssisuhteet** eli rektio ja kongruenssi, jotka kuvaavat sanojen välisiä suhteita. **Kongruenssi** on sanan mukautumista toisen sanan morfologisiin tai semanttisiin ominaisuuksiin, esimerkiksi

⁵ Harm Pinksterin kielioppikuvauksessa 'argumentti' tarkoittaa semanttisesti pakollisia lauseenjäseniä eli yleensä subjektia ja objektia, kun taas 'satelliitti' tarkoittaa adverbiaalia. Hän jakaa satelliitit määrittäviin adjunkteihin ja puhujan mielipidettä ilmaiseviin disjunkteihin. Lauseenjäsenen pakollisuus on melko ongelmallinen käsite, sillä siihen vaikuttavat etenkin konteksti ja sanojen polysemanttisuus. Pinkster 2015, 11–22, 933–940, 965–968.

⁶ En käytä tässä tutkielmassa nimekkeitä kuten esimerkiksi *ablativus instrumentalis* tai *genetivus qualitatis* tai niiden suomennoksia. Tutkimusnäkökulmani on se, miten käsittelemissäni kieliopeissa nominilausekkeiden rakenteita perustellaan laajempana kokonaisuutena. En kuitenkaan pääasiallisesti ota kantaa siihen, missä syntaktisessa funktiossa (subjekti, objekti, adverbiaali) nominilausekkeita kuvataan, koska kieliopeissa syntaktinen funktio ei juurikaan ole peruste rakenteiden kuvaukselle.

⁷ Law 1997d, 264.

⁸ Sijamuodoille oli vaihtoehtoisia nimiä, joita esimerkiksi Hugo esittelee kielioppinsa morfologisessa osuudessa. Priscianus mainitsee nominatiiville termin *rectus*, mutta ei käytä sitä.

⁹ Kielitieteessä termiä 'obliikvi' käytetään joissain kuvauksissa viittaamaan verbin valenssin mukaisiin adverbiaaleihin, vrt. Pinksterin adjunkti.

sijamuodon tai persoonan osalta, kuten *Socrates albus*. Kieliopeissa *congruus* 'yhteensopiva' tarkoittaa sekä oikeakielisyyttä että teknisesti kongruenssia ja olen kääntänyt sen kontekstin mukaisesti sopivimmalla sanalla. **Rektio** tarkoittaa lausekkeen pääsanan määritteeltään vaatimaa sijamuotoa, kuten lauseketta *filius Socratis*, jossa *filius* on pääsana ja *Socratis* on sen määrite. Syntaktisten rakenteiden kuvauksessa **valenssi** tarkoittaa pääsanan vaatimien määritteiden lukumäärää.¹⁰ 1000- ja 1100-luvuilla syntaksin tutkimuksessa keskeisimpiä termejä olivat *regimen* eli rektio ja *congruitas* eli kongruenssi.¹¹ Syntaktisten rakenteiden kuvaukseen liittyy myös syntaktinen **syvärakenne**, jolla tarkoitetaan lauseessa tai lausekkeessa implikoituja sanoja, jotka eivät näy **pintarakenteessa**. Tämä tarkoittaa esimerkiksi sitä, että pintarakenteessa *filius Socratis* on taustalla syvärakenne *filius, qui est Socratis*. Käytän vaihtelevasti termejä 'pohjaverbi' ja 'pohjamuoto' viitaten syvärakenteeseen.

Transitiivisuuskäsitys ja sen muuttuminen liittyvät olennaisesti nominilausekkeiden kuvauksen muutokseen. Intransitiiviverbi tarkoittaa nykyään verbiä, joka vaatii vain subjektia, kuten *Socrates ambulat*. Intransitiiviverbin viitataan kieliopeissa sanoilla (*verbum*) *absolutum*, *neutrum* ja *intransitivum*. Transitiiviverbi (*verbum transitivum*) tarkoittaa nykyään verbiä, joka vaatii sekä subjektia että objektia, kuten *Socrates percutit Platonem*. Ditransitiiviverbien, jotka vaativat lisäksi epäsuoran objektin, erottaminen transitiiviverbeistä tapahtui vasta joskus uudella ajalla, kuten *Aeneas praemia dat Euryalo*. Keskiajalla transitiivisuuteen liittyi eri ns. vahvuustasoja, joita sivuan *regule*-kieliopin yhteydessä. Transitiivisuuskuvauksiin kuului myös kohtenaolo eli patienttisuus, josta käytetään usein termiä *passio*, joka on objektin ominaisuus.¹² En käännä kyseistä termiä suomeksi.

Varsinainen lauseenjäsennyksen taso eli esimerkiksi nimikkeet **subjekti** (*suppositum* tai *subiectum*) ja **predikaatti** (*appositum* tai *praedicatum*) tulivat vähitellen mukaan opetuskielioppeihin keskiajalla. Kieliopillisissa teksteissä esiintyi jako subjektiin ja predikaattiin jo 800- ja 900-luvuilla Martianus Capellan teoksen *De Nuptiis Philologiae et Mercurii* glossissa. Logiikasta lainattujen termien käyttö vakiintui vasta 1100-luvulla.

¹⁰ Petrusta lukuun ottamatta valenssiin ei kiinnitetä huomiota käsittelemissäni kieliopeissa. Valenssi on enimmäkseen verbeihin liitetty ominaisuus, vaikka se liittyy myös substantiiveihin ja adjektiiveihin. Valenssi on latinan polyseemisuuden vuoksi hankalasti sovellettavissa. Ks. Pinkster 2015, 19–21, 72–80, 215–229, 1037–1047.

¹¹ Law 2003, 166–168.

¹² Nykykielitieteessä käytettävät lauseenjäsenen semanttista roolia kuvaavat termit 'agentti' ja 'patientti' esiintyvät jo Priscianuksella: *agens* III,122,4 ja pronominiin yhteydessä *patiens* III,14,20. Priscianus ei tosin eksplisiittisesti hyödynnä niitä kuvauksessaan.

Law'n mukaan *subiectum* ja *predicatum* korvautuivat 1100-luvun loppuun mennessä termeillä *suppositum* ja *appositum*.¹³ Keskiajalla syntaksin terminologia laajeni muillakin logiikasta lainatuilla sanoilla ja ajatuksilla. Logiikan vaikutuksesta sanajärjestyksen merkitys korostui kieliopissa. Keskiaikaisessa sanajärjestyksen kuvauksessa *ex parte ante* viittaa verbin edessä olevaan subjektiin, kun taas *ex parte post* verbin jäljessä tulevaan objektiin.¹⁴ Keskiajalla *constructio* koostui syntaktisista yksiköistä, *constructibilia*, joiden välisiä suhteita jaettiin muun muassa *dependens–terminans* tai *primum–secundum*-jakoihin.¹⁵ Keskiaikaisissa *regule*-kieliopissa käytetään syntaksin selittämässä modisteilta omaksuttua terminologiaa: *suppositum*, *appositum*, *regimen*, *regere*, *ante se* ja *post se* muodostavat ydinosan kielioppien numeroiduista säännöistä. Sanan merkitystä, joka aiheutti rektion, kuvattiin *ex vi* tai *ex natura* -nimityksillä. Niiden käyttö vakiintui ilmeisesti vasta 1300-luvulla kirjoitetuissa kieliopissa, vaikka *ex vi* esiintyy jo Priscianuksella satunnaisesti.

Latinan kielioppien metakieli morfologisen analyysin osalta kehittyi vasta humanistien aikaan, kun keskiaikaiset heprean kieliopit tulivat Länsi-Euroopan tietoisuuteen. Termien 'juuri, suffiksi, prefiksi, affiksi' sijaan käytettiin ilmaisuja 'sana päättyy *dus*' tai muita vastaavia.¹⁶ Keskiajalla *ethimologia* tarkoitti kieliopin morfologiaa käsittelevää osuutta, ei nykyistä etymologiaa eli sanojen historiallisen merkityksen tutkimusta. Syntaksi kulki yleensä nimen *diasyntastica* tai sen ortografisten varianttien alla.¹⁷

1.3 Kielioppien typologia

Myöhäisantiikin latinan kieliopit voi sisältönsä ja rakenteensa perusteella jakaa typologisesti neljään ryhmään: koulukieliopit, sääntökieliopit, rakenneanalyysikieliopit ja kielioppikommentaarit.¹⁸ Tämän kielioppien historian tutkimuksessa käytettävän jaon perustana on Karl Barwickin määritelmä koulukieliopista, jota Vivien Law täydensi sääntökieliopin ja rakenneanalyysikielioppien osalta.¹⁹ **Koulukieliopille** ominaista ovat hierarkkinen rakenne ja järjestelmällisyys lukujen sisällä, semanttisten

¹³ Law 1997d, 263.

¹⁴ Covington 1984, 69–70, 56–57.

¹⁵ Covington 1984, 37–40. *Transitio*-rakenteissa *primum* = *dependens* eli pääsana ja *secundum* = *terminans* eli määrite. *Intransitio*-rakenteissa *dependens* = määrite ja *terminans* = pääsana.

¹⁶ Law 1997d, 257, 265.

¹⁷ Law 1997d, 264, 266.

¹⁸ Luhtala 2013, 360–366 ja Law 2003, 65–66. Alkuperäiset termit ovat *Schulgrammatik*, *regulae* ja *partitiones* eli *parsing grammars*.

¹⁹ Karl Barwick 1922, *Remmius Palaemon und die römische 'Ars grammatica'* ja Vivien Law 1997b, 'Late Latin grammars in the early Middle Ages: A Typological History'.

ominaisuuksien painottaminen muodollisten ominaisuuksien sijaan sekä logiikkaan perustuva järjestys, jonka on tarkoitus heijastaa kielen oletettua loogista rakennetta.²⁰ Tyyliään ne ovat luokittelevia ja selittäviä, eivätkä sisällä yhtä runsaasti paradigmoja tai esimerkkejä kuin sääntökieliopit. Koulukieliopista ylivoimaisesti suosituimmat ja käytetyimmät olivat Donatuksen *Ars maior* ja *Ars minor*, joiden suosio jatkui uudelle ajalle asti. **Sääntökieliopille** ominaisiin piirteisiin kuuluvat paradigmot (*regulae*) ja muoto-opillisten ominaisuuksien käsittely. Niissä ei läheskään aina käsitellä kaikkia sanaluokkia. Sääntökielioppin sisäisen jäsentelyn perustana on esimerkiksi sanan suku, deklinaatio tai usein taivutuspäätteiden aakkosellinen järjestys. Niitä kirjoitettiin pääasiassa alueilla, joissa latina ei ollut äidinkieli.²¹

Kielioppikommentaarien kirjoitus alkoi jo 300-luvun lopulla *Aeneis*-kommentaaristaan kuuluisan Serviuksen Donatus-kommentaarista ja niiden kirjoittaminen jatkui keskiajalle.²² Donatuksen suosittu, mutta äidinkielisille opiskelijoille suunnattu *Ars maior* ei sisältänyt juurikaan esimerkkejä tai taivutusparadigmoja, mistä johtuen sääntökieliopit ja kielioppikommentaarit yleistyivät varhaiskeskiajalla eli 600–700-luvuilla. **Rakenneanalyysikieliopissa** (*partitiones, parsing grammar*) analysoidaan tekstin sanojen ominaisuudet kysymys-vastaus-metodin avulla. Tyypiesimerkkinä voidaan pitää Priscianuksen *Partitiones duodecim versuum Aeneidos principalium* -teosta, jossa käydään läpi *Aeneis*-eepoksen jokaisen kirjan ensimmäisen säkeen kaikkien sanojen ominaisuudet. Rakenneanalyysistä tuli suosittu opetusmetodi alkeisopetuksessa karolingisen renovaation aikana, ja esimerkiksi lukuisat keskiajalta säilyneet *Ianua-*, *Dominus quae pars-* ja *Remigius* -kieliopit edustavat tätä tyyppiä.²³ Kaikkien edellä lueteltujen myöhäisantiikin kielioppityyppien kirjoittaminen jatkui keskiajalla.²⁴ 1200-luvulla uutena kielioppityyppinä tulivat **runomuotoiset kieliopit**, joista merkittävimpiä olivat Alexander de Villa Dein *Doctrinale* ja Eberhardus Bethunensiksen *Graecismus*. Kieliopit voidaan myös jakaa niiden opetuskäyttöyhteyden mukaan pedagogisiin ja teoreettisiin kielioppeihin. Pedagogisia kielioppeja, eli pääasiassa nk. Donatuksia

²⁰ Law 2003, 65–66.

²¹ Law 2003, 83–85.

²² Law 2003, 81.

²³ Nimet tulevat kielioppien ensimmäisistä sanoista. Italian alueella vallinneessa *Ianua*-perinteessä sanaluokat käsitellään Priscianuksen mukaisessa järjestyksessä, Pohjois-Euroopan alueella *Remigius*-perinteessä Donatuksen mukaan. Donatuksen mukainen sanaluokkien käsittelyjärjestys on nomini, pronomini, verbi, adverbi, partisiippi, konjunktio, prepositio ja interjektio. Priscianuksen käsittelyjärjestys perustui kreikkalaisiin lähteisiin ja oli sen vuoksi erilainen: nomini, verbi, partisiippi, pronomini, prepositio, adverbi, interjektio ja konjunktio. Black 2001, 48–49 ja Law 2003, 89.

²⁴ Luhtala 2013, 368.

käytettiin alkeisopetuksessa, kun taas teoreettisia kielioppeja käytettiin edistyneemmällä tasolla. Opetus eteni teoreettisempaan suuntaan iän myötä: opetus aloitettiin *Ars minor* -kieliopilla, jota seurasivat *Doctrinale* ja *Graecismus*, joiden jälkeen siirryttiin Priscianuksen pariin. Jokaisella tasolla luettiin myös kommentaareja kielioppien lisäksi.²⁵

1.4 Edeltävä tutkimus

Tutkimuskirjallisuuteni sisältää niin yksittäisiä grammatikkoja koskevia artikkeleita ja teoksia kuin laajempia historiallisia läpileikkauksia kielioppien ja kielioppikäsitteiden kehityskuluista.²⁶ Antiikin ja keskiajan syntaksin historiasta ei ole tehty paljoakaan tutkimusta. Antiikin syntaksin historian osalta tärkeimpiä teoksia ovat Marc Baratinin (1989) *La naissance de la syntaxe à Rome* ja Anneli Luhtalan (2000) *On the origin of syntactical description in Stoic logic*. Transitiivisuus on ollut jo pitkään tutkimuksen kohteena niin historiallisessa kuin nykykielitieteessä, kuten W. Keith Percivalin (1987) artikkeli 'On Priscian's Syntactic Theory: The Medieval Perspective'. Juuri nominilausekkeiden kuvauksen kehityksestä ja pelkästään siihen liittyvistä käsitteistä ei ole aikaisemmin tehty erillistä tutkimusta. Tutkimuksessa on keskitytty transitiivisuuteen kokonaisuutena, mikä painottaa verbirakenteiden kuvausta.

Priscianuksesta on kirjoitettu runsaasti tutkimuskirjallisuutta. Viimeisin laaja konferenssijulkaisu on vuodelta 2009 *Priscien. Transmission et refondation de la grammaire de l'Antiquité aux modernes*, jonka artikkeleissa käsitellään Priscianusta ja hänen jälkivaikutustaan monesta eri tutkimusnäkökulmasta. *Institutiones grammaticae* -teoksen XVII kirjasta eli syntaksin ensimmäisestä osasta on ilmestynyt käännökset ranskaksi ja saksaksi vuonna 2010. H. Keilin *Grammatici latini* -sarjan (1855–1859) edition jälkeen *Institutiones grammaticae* -kieliopista ei ole tehty uutta editiota.

Keskiaikaisen syntaksin historian tutkimus on painottunut etenkin 1200- ja 1300-luvuille. Tuolloin vaikuttaneet modistit ja heidän spekulatiivisten kielioppiensa teoriat ovat olleet laajalti tutkimuksen kohteena. Esimerkiksi G. L. Bursill-Hallin *Speculative grammars of the Middle Ages* (1971) ja Michael A. Covingtonin *Syntactic Theory in the High Middle Ages* (1984) käsittelevät modistien kielioppiteorioita. Charles Thurot'n tutkimus vuodelta 1868 *Notices et extraits de divers manuscrits latins pour servir à*

²⁵ Luhtala 2013, 369–371.

²⁶ Viime vuosikymmeninä tutkimuksesta suurin osa on kirjoitettu englanniksi, mistä johtuen aineistossani ei ole juurikaan muun kielistä kirjallisuutta.

l'histoire des doctrines grammaticales au moyen âge sisältää nimensä mukaisesti otteita keskiajan kielioppiteorioista 800-luvulta 1400-luvulle. Robert Blackin *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy* (2001) käy kattavasti läpi latinan kielioppien kirjoituksen historiaa 1100–1400-luvuilla myös Italian ulkopuolelta. 1900-luvun aikana kielioppien historian tutkimuksen näkökulma on lisäksi muuttunut: viime vuosikymmeninä on kiinnostuttu siitä, mitä kieliopit voivat kertoa oman aikansa kulttuurisesta ympäristöstä ja opetusmetodeista, eikä vain siitä, mitä antiikin auktoreita kieliopissa siteerataan.²⁷

2. Latinan kielioppien kirjoituksen historia

Käyn tässä luvussa läpi latinan grammatikografian historian pääkohdat 300-luvun myöhäisantiikista 1400-luvun renessanssiin. Käsittelen lauseopin historian lisäksi muoto-opin kehittymistä olennaisin osin. Luku perustuu pääasiassa Law'n teokseen *The History of Linguistics in Europe*. Kielioppien kirjoitukseen ja sisältöihin vaikuttivat vuosisatojen aikana pedagogiset tarpeet, kuten latinan opetus äidinkielenä tai vieraana kielenä, kristinuskon leviäminen uusille alueille, vallitsevat filosofiset suuntaukset, tekstien uudelleenlöytymiset ja saatavuus yksittäisissä luostareissa, yliopistojen synty ja yleinen kulttuurinen kehitys.

Aelius **Donatus** (fl. 300-luvun puoliväli) kirjoitti kaksi merkittävintä latinan alkeistason koulukielioppia *Ars minor* ja *Ars maior*.²⁸ Nykyeditiona 11-sivuinen *Ars minor* sisältää kysymys-vastaus-muodossa latinan kahdeksan sanaluokkaa perinteisessä opetukseen käytetyssä järjestyksessä (nomini, pronomini, verbi, adverbii, partisiippi, konjunktio, prepositio ja interjektio), sanaluokkien merkittävimmät ominaisuudet sekä joitain paradigmoja. Koska antiikissa ei eroteltu substantiiveja ja adjektiiveja omiksi sanaluokikseen, nominit on jaettu suvun mukaan, jotka olivat maskuliini, feminiini, neutri, kaksisukuinen yleisnimi (*hic et haec sacerdos*) ja kolmisukuinen yleisnimi (*felix*) eli adjektiivit. Kolmiosainen *Ars maior* puolestaan sisältää sanaa pienemmät kielen osat/yksiköt (I osa), sanaluokat teoreettisemmasta näkökulmasta ilman paradigmoja (II osa) ja oikeakielisyyden käsittelyn (barbarismit etc., III osa). Donatuksen teoksista alettiin jo 300-luvun lopulla kirjoittaa kommentaareja, joista tiettävästi ensimmäisen *Ars maior*-kommentaarin kirjoitti *Aeneis*-kommentaarisistaan kuulu Servius. Donatuksen

²⁷ Law 1997a, 4–19.

²⁸ *Ars minor* GL IV,355–66 ja Holtz 1981, 585–602 ja *Ars maior* GL IV,367–402.

kieliopit säilyivät latinan opetuksen perustana aina renessanssiin saakka.²⁹ Donatuksen ja muidenkin myöhäisantiikin grammatikkojen kieliopit perustuivat yleisesti käytössä olleeseen materiaaliin, josta jokainen kokosi omanlaisensa kieliopin.

Keskiajalla ja renessanssin aikana käytettiin myös muiden myöhäisantiikin grammatikkojen teoksia. **Phocas** kirjoitti 400-luvulla sääntökielioppinsa *Ars de nomine et verbo*, jossa listataan aakkosjärjestyksessä kaikki mahdolliset nominatiivipäätteet. Phocaksen kielioppi oli suosittu etenkin karolingisella ajalla.³⁰ **Consentiuksen** (400-luku) sääntökielioppi käsitteli nomineja ja verbejä. Donatus-kommentaareista tärkeimpiä olivat 400-luvulla kirjoitetut **Pompeiuksen** *Ars maior*-kommentaari ja ns. **Sergiuksen/Serviuksen** *De littera*, joka on kommentaari *Ars maior*-teoksen ensimmäisestä osasta.

Klassisella ajalla **Varron** (116–27 eaa.) *De lingua latina* -teoksen kadonneissa osissa (XIV–XVII kirjat) käsiteltiin syntaksia stoalaisen logiikan mukaisesti. Säilyneissä latinan kieliopeissa lauseopin teoriaa aletaan käsitellä vasta 500-luvun alussa Priscianuksen *Institutiones grammaticae* -teoksessa. Priscianuksen syntaksin käsittely pohjautuu pääosin **Apollonios Dyskoloksen** (100-luku jaa.) kreikan kieliopissa *Peri syntaxeos* esitettyihin stoalaisvaikutteisiin ajatuksiin.³¹

Myöhemmän grammatikografian osalta merkittävää on myös filosofisten teosten välittyminen keskiaikaisessa Länsi-Euroopassa. 500-luvun alussa **Boethius** (480–524/5) käänsi latinaksi **Aristoteleen** logiikkaa käsitteleviä teoksia ja kirjoitti niistä kommentaareja, jotka luettiin myöhemmin dialektiikan alaan. **Martianus Capellan** (fl.410–420, *De nuptiis Philologiae et Mercurii*), **Cassiodoruksen** (n. 485–585, *Institutiones divinarum et saecularium litterarum*) ja **Isidorus Sevillalaisen** (n. 560–636, *Etymologiae*) dialektiikan määritelmät pohjautuvat näihin Aristoteleen teoksiin. Logiikka eli dialektiikka oli yksi seitsemästä vapaasta taiteesta (*artes liberales*).³² Vapaat taiteet olivat uusplatonistinen kasvatus- ja opetusihanne jo ensimmäiseltä vuosisadalta eaa., mutta ennen karolingista aikaa opetuksen painotus oli todellisuudessa kieliopissa, retoriikassa ja kirjallisuudessa. Aristoteleen teokset löydettiin uudelleen

²⁹ Law 2003, 65–80.

³⁰ Law 2003, 83–85.

³¹ Ks. Luhtala 2005, *Grammar and Philosophy in Late Antiquity: A Study of Priscian's Sources*.

³² Seitsemän vapaata taidetta eli *trivium* (kielioppi, retoriikka ja dialektiikka) ja *quadrivium* (aritmetiikka, musiikki, geometria, astronomia) olivat enimmäkseen opetuksen ideaali sekä tapa luokitella tietoa. Jako seitsemään vapaaseen taiteeseen esiintyy ensimmäisen kerran kanonisessa muodossa Augustinuksen (354–430) *De ordine*-teoksessa.

vasta karolingisella ajalla, jolloin etenkin *Kategoriat* ja *Tulkinnasta* vaikuttivat dialektiikkaan. Niin kutsuttuihin vanhan logiikan teksteihin kuuluvat edellä mainitut Aristoteleen teokset sekä Porfyrioksen *Isagoge*, sillä ne olivat ainoat latinankielisessä Euroopassa tunnetut Aristoteleen teokset 1100-luvulle asti.³³ Muut Boethiuksen kääntämät teokset (*Ensimmäinen analytiikka*, *Toinen analytiikka*, *Topiikka* ja *Sofistiset kumoamiset*) kuuluvat nk. uuden logiikan teksteihin, jotka tulivat yleisemmin saataville vasta vuoden 1150 tienoilla *Fysiikasta* ja *Metafysiikasta* -teosten ohella.

600- ja 700-luvuilla ennen karolingista renovaatiota latinan kielioppiperinne jatkui Brittein saarilla. Siellä kirjoitettuja latinan kielioppeja kutsutaan tutkimustraditiossa **insulaarisiksi alkeiskielioppeiksi**.³⁴ Kristinuskon levittyä Brittein saarille latinan opiskelijat eivätkä opettajat enää olleet äidinkielisiä, ja heidän tarpeisiinsa Donatuksen kielioppien anti ei ollut riittävää.³⁵ Brittein saarilla luettiin Donatuksen lisäksi Phocaksen, Pompeiuksen, Consentiuksen, Serviuksen ja Sergiuksen kielioppeja. Priscianuksen teoksista ainoastaan *Institutio de nomine, pronomine et verbo* oli tunnettu ennen karolingista aikaa. Alkeiskieliopit pohjautuivat pääasiassa Donatuksen teoksiin, mutta mukaan lisättiin taivutusparadigmoja esimerkiksi *Declinationes nominum* tai *Coniugationes verborum* -kokoomateoksista ja teoriaa muiden edellä mainittujen grammatikkojen teoksista.³⁶ Syntaksia näissä kielioppeissa ei käsitelty, vaan niiden sisältö on ennen kaikkea muoto-opillinen ja niissä ilmenee jo ajatuksia muodollisten ominaisuuksien lainalaisuuksista. Insulaarisiin kielioppeihin kuului ominaisesti myös Donatuksen esimerkkien muuttaminen kristillisiksi, kuten vuoden 600 tienoilla *Ars minorin* uudelleenkirjoittanut grammatikko Asporius teki.³⁷ Insulaarisiin kielioppeihin kuuluu myös Raamatun tutkimuksesta vaikutusta saaneita kommentaareja, joissa kieliopillisten ilmiöiden syitä pohditaan kristilliseltä pohjalta ja verrataan sanaluokkien, vokaalien tai sukujen määrää kristinuskossa tärkeisiin lukuihin.³⁸

Karolingisella ajalla, eli vuosikymmeninä ennen ja jälkeen vuoden 800, opetuksen painotus muuttui. Tähän mennessä latinan osaaminen oli noussut takaisin sellaiselle

³³ Law 2003, 149.

³⁴ Law 2003, 130–131.

³⁵ Esimerkiksi verbien osalta *Ars minor* sisältää vain *legere*-verbin taivutuksen, mikä analogian ansiosta riittää äidinkieliselle latinan kieliopin oppijalle, mutta ei vieraskieliselle.

³⁶ *Declinationes nominum*- ja *Coniugationes verborum* -nimettyihin teoksiin oli koottu listoja erilaisin perustein luokitelluista verbeistä tai nomineista, niiden esimerkeistä ja jokin kokoava huomio. Ks. Law 2003, 126–129.

³⁷ Law 2003, 130.

³⁸ Law 1997c, 77–81.

tasolle, että muoto-opilliset kieliopit eivät enää vastanneet oppineiden kiinnostusta. Karolingisena aikana palattiin myöhäisantiikin kielioppeihin ja myös Priscianuksen *Institutiones grammaticae* löydettiin uudelleen. Tämän jälkeen *Institutiones grammaticae* oli Donatuksen teosten ohella tärkein latinan kielioppi. Antiikin trivium-koulutuksessa opetuksen painotus oli ollut retoriikassa, mutta 700-luvun lopulla logiikka nousi tärkeämmäksi osaksi koulutusta.³⁹ Merkittävänä vaikuttajana logiikan merkityksen lisääntymiseen oli Kaarle Suuren hovissa vuodesta 781 vaikuttanut **Alkuin** (735–804). Hän yhdisti (virheellisesti) *Categoriae decem* -teoksen kirjoittajaksi Augustinuksen, mikä osaltaan oikeutti logiikan ja kristinuskon oppien yhdistämisen.⁴⁰ Alkuinin laajempi dialogimuotoon kirjoitettu kielioppi *Dialogus Franconis et Saxonis de octo partibus orationis* yhdistää piirteitä *Ars maior*- ja *Institutiones*-kieliopeista ja Aristoteleen vanhan logiikan teksteistä. Esimerkiksi Johannes Scotus **Eriugena** kirjoitti noin vuosina 860–870 Priscianus-kommentaarin, jossa Priscianuksen määritelmiä selitetään aristoteelisten oppien sävyttämänä.⁴¹ Karolingisella ajalla vapaita taiteita ja filosofiaa käsitteleviä teoksia, kuten Martinus Capellan *De nuptiis Philologiae et Mercurii*, tulkittiin uuden, kristillistetyn näkökulman läpi.⁴² Tuolloin ei kuitenkaan vielä kirjoitettu erillisiä kielioppeja latinan syntaksista, vaan syntaksin oppiminen tapahtui glossaamalla ja kommentoimalla Priscianuksen kielioppia.

Karolingisen ajan jälkeen (800–1000-luvuilla) kaupunkeihin perustettiin luostari- ja katedraalikouluja. Niistä kehittyi myöhemmin 1200-luvulla yliopistoja, joissa opiskeltaviin teoksiin kuuluivat muun muassa *Doctrinale*, *Institutiones grammaticae* ja Aristoteleen logiikkaa käsittelevät teokset.⁴³ 1000–1100-luvuilla alettiin kirjoittaa enenevässä määrin glossia Priscianuksen kielioppiin ja myös kommentaareja, kuten Vilhelm Conchesilaisen teokset *Glosule super Priscianum maiorem* ja *Note Dunelmenses*, joissa sanaluokkia selitetään alkeiskielioppeja edistyneemmällä tasolla.⁴⁴ 1100-luvun puolivälistä eteenpäin, niin kutsutusta 1100-luvun renessanssista lähtien, uudelleenlöydetty Aristoteleen *Fysiikasta* vaikutti suuresti grammaatikkojen pyrkimyksiin löytää kieltä ohjaavat lainalaisuudet ja säännönmukaisuudet, mikä johti lopulta **modisteihin** ja **spekulatiiviseen kielioppiin**. Jako spekulatiivisiin eli

³⁹ Marenbon 1993, 174–175.

⁴⁰ *Categoriae decem* on latinankielinen yhteenvedo Aristoteleen logiikkaa käsittelevästä *Kategoriasteoksesta*.

⁴¹ Law 2003, 154–155.

⁴² Marenbon 1993, 172–174.

⁴³ Law 2003, 158–162.

⁴⁴ Law 2003, 176–179.

teoreettisiin ja käytännöllisiin kielioppeihin perustuu Aristoteleen *Metafysiikka*-teoksessa esitettyyn jakoon tiedon kolminaisesta luonteesta: teoreettinen, käytännöllinen ja produktiivinen. Erilaiset tiedon luokittelutavat vaikuttivat myös kielioppien sisällön suuntaukseen.⁴⁵ Petrus Heliaksen (1100–1166) teoreettista *Summa super Priscianum* -teosta voidaan pitää spekulatiivisen kieliopin edeltäjänä. Hän muodosti uudet ja tarkemmat määritelmät Priscianuksen sanaluokkien ominaisuuksille antamalla jokaiselle sanaluokalle sen oman *modus significandi* -termin. 1200- ja 1300-luvuilla Pariisissa vaikuttanut modistien (< *modista* < *modi significandi*) koulukunta kehitti Petruksen määritelmiä edelleen Aristoteleen teosten vaikutuksesta. Modistien spekulatiivisissa kieliopeissa pyrittiin todistamaan, että jokaisella sanalla on merkitsemistapoja (*modi significandi*), joiden perusteella määrittyy, millä tavoin sanan merkitys tulee ilmi sanoissa.⁴⁶ Spekulatiivisissa kieliopeissa painotettiin kielen filosofista aspektia ja pyrittiin todistamaan yhteyttä kielen, mielen ja kielenulkoisen todellisuuden välillä. Yksi varhaisimmista modisteista, **Martinus Daakialainen**, kuvaa *Modi significandi* -teoksessaan tätä kolmitasoista jakoa. Kielenulkoisessa maailmassa oleva asia (*res*) ymmärretään mielessä konseptin (*res intellecta*) kautta, mikä puolestaan johtaa merkittyyyn (*res significata*) eli sanaan.⁴⁷ Näitä vastaavat kategoriat ovat samassa järjestyksessä todellisuuden kategoriat eli *modi essendi*, mielen kategoriat eli *modi intellegendi* ja kielen kategoriat eli *modi significandi*. Merkitsemistapateoriat johtivat monenlaisiin johtopäätöksiin erilaisten lauserakenteiden kieliopillisuudesta. Esimerkiksi **Radulphus Brito** määritteli lauseen *Socrates et Plato currunt* epäkieliopilliseksi, koska kaksi yksikössä olevaa substantiivia on yhdistetty monikolliseen verbiin.⁴⁸ Modistit omaksuivat kieliopillisiin tutkielmiinsa muun muassa edellä mainitut *subiectum*- ja *predicatum*-termit ja Aristoteleen syyopin. Aristoteleen syyoppi sisältää neljä syytyyppiä: muodollinen syy (*causa formalis*), aineellinen syy (*causa materialis*), vaikuttava syy (*causa efficientis*) ja päämääräsyy (*causa finalis*).⁴⁹ Läpi keskiajan syntaksin kuvauksessa painotettiin myös sanajärjestystä logiikan vaikutuksen vuoksi.

⁴⁵ Copeland – Sluiter 2009, 6–7.

⁴⁶ Covington 1984, 22, 26. *Currere* ja *cursus* merkitsevät samaa asiaa eri merkitsemistavoilla (*modi significandi*), minkä vuoksi ne kuuluvat eri sanaluokkiin. Sen sijaan samaan sanaluokkaan kuuluvat *currere* ja *ambulare* merkitsevät eri asioita, mutta niillä on sama merkitsemistapa.

⁴⁷ Law 2003, 173–176.

⁴⁸ Covington 1984, 87–92.

⁴⁹ Law 2003, 25–26, 165. Esimerkiksi puisen L-kirjaimen muotoisen kirjatuen syyt ovat: muodollinen syy on L-kirjaimen muoto, aineellinen syy on puu, vaikuttava syy on sen tekijä eli ihminen tai kone ja päämääräsyy on kirjojen pystyasennossa pitäminen.

Logiikan järjestyksen *subiectum–predicatum* ajateltiin pätevän myös kielioppiin. Luvun kahdeksan *regule*-kieliopissa nousee esille monia edellä lueteltuja modistisia piirteitä.

1100-luvulla opetuksen tarpeisiin kehitettiin myös **runomuotoisia käytännöllisiä** kielioppeja, kuten Alexander de Villa Dein *Doctrinale* ja Eberhardus Bethunensiksen *Graecismus*. Molemmat sisältävät Donatuksen kielioppeihin pohjaavan muoto-opillisen sisällön lisäksi syntaksia käsittelevät osuudet Priscianuksen esikuvan mukaan. Runomuotoisten kielioppien tarkoitus oli helpottaa kieliopin sääntöjen ulkoa oppimista. Säkeet ymmärtääkseen latinan kielioppi täytyi hallita hyvin ja etenkin Alexanderin *Doctrinalesta* kirjoitettiin lukuisia kommentaareja. Tähän aikaan latinan opiskelussa käytettiin apuna myös vernakulaaria. Runomuotoisten kielioppien ymmärtämiseksi oppilaan tuli hallita yleensä kolme tai neljä teosta: *Ars minor* ja kommentaari sekä *Doctrinale* ja kommentaari.⁵⁰

1200- ja 1300-luvuilla Euroopassa oli alueellisia eroja opiskeltavien kielioppien välillä. Pohjois-Euroopassa alkeisopetuksen peruskielioppina säilyi *Donatus minor*, jota täydensivät runokieliopit ja *regule*-syntaksikieliopit. *Regule*-kielioppien teoriaan vaikutti paljon modisteilta peritty terminologia. *Regule*-kieliopeissa aineiston järjestys ei noudata Priscianusta tai Alexanderin *Doctrinalea*, vaan aihepiirit on pyritty järjestämään helpoimmasta vaikeimpaan oppimisen tukemiseksi. Italiassa *Ars minor* korvautui *Ianua*-rakenneanalyysikieliopilla, jonka jälkeen opiskeltiin uusia, itsenäisiä kielioppeja, jotka pohjautuivat paljolti Priscianukseen.⁵¹ Uusien kielioppien kirjoittamisen tarkoituksena oli kehittää paremmin opetukseen sopivia ja helpommin lähestyttäviä kielioppeja. Myöhäiskeskiajalla kieliopeissa yleistyi myös visuaalinen jäsentely, kuten taulukot ja diagrammit, joiden perustana olivat läpi keskiajan opetuksessa käytetyt glossat.⁵²

1400-luvulla Italiasta alkaneessa humanistien kielireformissa pyrittiin palaamaan klassiseen latinaan. Humanistien tavoitteena puhdistaa latinan kieli ja kielioppi keskiaikaisesta, filosofiasta juontuvasta terminologiasta ja muista vastaavista tuomittavista piirteistä. Humanistikieliopeissa ei ollut vernakulaaria tai runomuotoisia muistisäkeitä ja niihin liitettiin mukaan kreikkalaista etymologiaa ja esimerkkejä

⁵⁰ Luhtala 2013, 371.

⁵¹ Black 2001, 61–63.

⁵² Law 2003, 182–185. Ks. liite 5.

klassisesta kirjallisuudesta.⁵³ Kuitenkin humanistikielioppien sisältö ja terminologia ovat hyvinkin samankaltaisia 1300-luvun edeltäjiensä kanssa. Esimerkiksi **Niccolò Perottin** laajallelevinneen *Rudimenta grammatices*-kieliopin ensimmäisessä versiossa ei ole keskiaikaista sanastoa ja kielipiirteitä, mutta myöhemmissä versioissa, joita hän ei ollut enää itse julkaisemassa, ne integroitiin taas mukaan kielioppiin.⁵⁴ Reformia vaikeuttivat muun muassa se, että latina oli edelleen elävä, muuttuva kieli, opetuksen konservatiivisuus ja jopa kirjapainojen vastahakoisuus painattaa uusia kielioppeja, joiden tulevasta tuotosta ei voinut olla varma.⁵⁵

Kielioppien kirjoituksen perinteessä korostuu aiempien innovaatioiden edelleenmuokkaaminen ja integrointi omaan kielioppiin. Kielioppien sisältöä ja rakennetta muokkasivat pedagogiset tarpeet, kuten kristinuskon leviämisen aiheuttama latinan opiskelijoiden muuttuminen äidinkielisistä vieraskielisiksi, filosofisten suuntausten muuttuminen etenkin tekstien uudelleenlöytämisen takia ja yleinen kulttuurinen kehitys. 800-luvun, 1100-luvun ja 1400-luvun renessansseissa pyrittiin kaikissa palaamaan takaisin antiikin lähteisiin ja korostettiin antiikin tekstien tuntemusta.

Käsittelen seuraavissa luvuissa 3–9 tutkimusaineistoni eli seitsemän kielioppia aikajärjestyksessä 500-luvulta 1400-luvulle. Käyn läpi grammaatikkojen elämäkertatiedot ja tutkittavan kieliopin yleisesti historiallisessa kontekstissaan. Esittelen jokaisen kieliopin dependenssisuhteiden ja transitiivisuuden kuvaukset, muut keskeiset käsitteet ja nominilausekkeiden syntaksin kuvaukset kiinnittäen huomiota uusiin kehityskuluihin. Koska kieliopissa käytetyt nimitykset eivät aina selkeästi ilmaise, millaisesta rakenteesta on kyse, nimitysten yhteydessä annan myös kieliopissa olevista esimerkeistä havainnollistavimman, vaikka yleensä esimerkkinsanoja tai -lausekkeitä on useita. Teoreettisen kehityskulun selvittämiseksi olen analysoinut grammaatikkojen metakielessä käyttämät verbit ja niiden johdannaiset. Lukujen sisältöanalyysi on kahtalainen: käsittelen teoreettisten termien käytön ja selitykset sekä erikseen nominilausekkeiden typologiat. Jokaisen luvun lopussa on kokoava analyysi käsitellyn kieliopin teoriasta, esimerkeistä ja ominaispiirteistä.

⁵³ Black 2001, 130.

⁵⁴ Jensen 2004, 69.

⁵⁵ Jensen 2004, 69–70.

3. Priscianus Caesariensis: *Institutiones grammaticae*

Priscianus Caesariensis (fl. c. 500) oli kotoisin Pohjois-Afrikan Caesareasta Mauretanian provinssista, joka oli 400-luvun lopulla vandaalivalloituksen alaisena. Hänen äidinkiellensä oli latina ja hän oli todennäköisesti kristitty. Priscianus siirtyi 400-luvun lopulla Konstantinopoliin ja toimi siellä latinan opettajana osana keisari Anastasioksen (431–518) hovia ja kirjoitti tälle panegyyrin vuonna 514.⁵⁶ Priscianuksen pääteos on latinan kielioppi *Institutiones grammaticae*, alkuperäiseltä nimeltään *Ars Prisciani*.⁵⁷ Priscianus saneli teoksensa oppilaalleen Theodorukselle vuosina 526–527.⁵⁸ Hän käytti kielioppinsa lähteinä etenkin Apollonios Dyskoloksen syntaksia käsitteleviä teoksia ja tämän pojan Herodianoksen teoksia 100-luvulta jaa.. Priscianuksen muita kieliopillisia teoksia ovat retoriikkaa käsittelevä *Praeexercitamina*, sekä *Partitiones*, jossa analysoidaan kieliopillisesti Vergiliuksen *Aeneis*-eepoksen jokaisen kirjan ensimmäinen säe sanoittain kysymys-vastaus-muodossa, ja 14-sivuinen *Institutio de nomine et pronomine et verbo*, jossa käydään läpi taipuvien sanaluokkien, eli substantiivin, pronominin, verbin ja partisiipin, muoto-opilliset ominaisuudet.⁵⁹ Priscianus myös käänsi latinaksi runomuotoon Dionysios Periegetiksen maantieteellisen teoksen *Periegesis*.

Institutiones grammaticae on kahdeksantoistakirjainen teoreettinen kielioppi, joka on nykyeditiona noin tuhatsivuinen. Kielioppia käsitellään siinä teoreettisemmasta näkökulmasta kuin muissa myöhäisantiikin kieliopissa.⁶⁰ Kokonaisuudessaan teos on hyvin laaja ja rakenteeltaan polveileva. Kirjat I–XVI sisältävät ns. perinteisen muoto-opillisen kieliopin eli sanaa pienemmät yksiköt (äänteet, kirjaimet, tavut) sekä sanaluokat kreikkalaisessa järjestyksessä (substantiivi, verbi, partisiippi, pronomini, prepositio, adverbi, interjektio ja konjunktio). Kirjat XVII ja XVIII käsittelevät syntaksia (*constructio*), mikä oli poikkeuksellista latinan kieliopille. Keskiajan käsikirjoitustraditiossa *Institutiones grammaticae* jakautui kahteen osaan: ensimmäiset kuusitoista kirjaa kulkivat usein nimellä *Priscianus maior*, kun taas syntaksia käsittelevät kaksi viimeistä kirjaa olivat *Priscianus minor*, josta on myös säilynyt vähemmän käsikirjoituksia.⁶¹ Priscianuksen käsittelytapa on hyvin diskursiivinen. Hän

⁵⁶ Ballaira 1989, 40.

⁵⁷ De Nonno 2009, 250–259.

⁵⁸ Ballaira 1989, 57–28.

⁵⁹ Law 2003, 86–88.

⁶⁰ Luhtala 2005, 79–80.

⁶¹ Percival 1987, 66.

perustele kielioppirakenteet pitkällisesti ja palaa aiemmin sanottuun monesti sekä antaa useita esimerkkejä kirjallisuudesta tai synonyymisista, eri sijamuodolla muodostettavista lausekkeista. Esimerkiksi nominien syntaksin käsittelyssä muistutetaan jatkuvasti, että lausekkeen pääsanan taipuessa sen määritteet eivät taivu samaan sijaan. Priscianus ei varsinaisesti nimeä erikseen käsittelemiään aihepiirejä, vaan siirtyy aiheesta seuraavaan saumattomasti. Priscianuksen kieliopille on ominaista myös vertailu latinan ja kreikan rakenteiden välillä. Tähän lienevät syinä Priscianuksen käyttämät kreikkalaiset kielioppilähteet ja Konstantinopolin kaksikielisyys, josta johtuen oppilaat osasivat myös kreikkaa.

Priscianuksen syntaksin kuvauksessa on näkyvissä paljon vaikutteita filosofiasta, etenkin stoalaisuudesta. Stoalaisvaikutteet johtuvat pääasiassa siitä, että syntaksia käsittelevä osuus on monelta osin suoraan käännetty Apollonios Dyskolokselta.⁶² Stoalaisuuden lisäksi Priscianuksen määritelmissä on havaittavissa myös myöhäisantiikin uusplatonismin vaikutusta.⁶³ Priscianus kehitti myös uutta terminologiaa juuri syntaksin kuvausta varten.⁶⁴ Priscianukselta puuttuvat kuitenkin termit *regimen* ja *congruitas* niiden keskiaikaisessa ja nykyaikaisessa merkityksessä, mutta käytän 'rektio' ja 'kongruenssi' -termejä sisällönkuvauksessa. *Institutiones grammaticae* ei ollut laajemmin käytössä ennen kuin karolingisella ajalla, jonka jälkeen se oli tärkein latinan kielioppi Donatuksen teosten rinnalla. 800–900-luvuilla teosta pääasiassa selitettiin ja kommentoitiin glossaamalla. Karolingisten glossien lähestymistapa kielioppien määritelmien selittämiseen on pedagoginen ja niissä käydään tekstiä läpi hyvin yksityiskohtaisesti.⁶⁵ Myöhemmin keskiajalla alettiin kirjoittaa myös erillisiä kommentaareja.

Priscianus käsittelee nomini- ja verbilausekkeiden syntaksia XVIII kirjassa, samoin kuin transitiivisuutta. Kahdeksannentoista kirjan alun syntaksin käsittelyjärjestys on seuraava: Nominatiivi ja vokatiivi, kongruenssi subjektin ja predikaattiverbin välillä, transitiivisuus, rektio, obliikvisijojen syntaksi (suurin piirtein järjestyksessä genetiivi, partisiipin ja substantiivin erottaminen lausekkeen obliikvisijan avulla, datiivi, akkusatiivi, ablatiivi), kongruenssi ja rektio, kertauksena possessiivirakenteet,

⁶² Priscianuksen käyttämistä lähteistä ks. Luhtala 2005. *Grammar and philosophy in Late Antiquity: a study of Priscian's sources*. Amsterdam.

⁶³ Luhtala 2005, 82.

⁶⁴ Groupe Ars Grammatica 2010, 41–45.

⁶⁵ Ks. esim. Copeland – Sluiter 2009, 301–302.

muutaman ns. itsenäisen sanan syntaksi. Teoksen loppuosa käsittelee verbisyntaksia.⁶⁶ Lukuisista esimerkeistä olen nostanut esille havainnollistavimmat tapaukset. Kirjallisuuslainauksia en ole ottanut mukaan käsittelyyn.

On tarpeen tutustua Priscianuksen määritelmiin lauseesta ja nominista, jotta hänen käsitystään nominilausekkeiden rakenteesta voi lähestyä kunnolla. Priscianus määrittelee lauseen seuraavasti: *Oratio est ordinatio dictionum congrua, sententiam perfectam demonstrans*, eli 'lause on sanojen yhteensopiva yhdistelmä, joka ilmaisee täyden merkityksen'.⁶⁷ Tämä määritelmä korostaa ilmauksen oikeakielisyyttä, täydellisyyttä ja lauseenjäsenten yhteensopivuutta eli muodollisia ominaisuuksia. Priscianuksen *nomen*-termin määritelmä perustuu semanttisiin kriteereihin: *nomen est pars orationis, quae unicuique subiectorum corporum seu rerum communem vel propriam qualitatem distribuit*.⁶⁸ 'Substantiivi on sanaluokka, joka osoittaa jokaiselle aineelliselle kappaleelle tai asialle yleisen tai erillisen ominaisuuden.' Määritelmä kattaa niin substantiivit kuin adjektiivit.

3.1 Nominatiivi, vokatiivi ja transitiivisuus

Priscianus aloittaa nominilausekkeiden syntaksin käsittelyn määrittelemällä **nominatiivin** ja **vokatiivin** syntaktisen ominaisuuden: ne ovat täydellisiä (*absoluti*), sillä ne voivat olla intransitiiviverbin kanssa lauseen ainoana toimijana.⁶⁹ Olennaisesti nominatiivin ja vokatiivin syntaksin kuvaukseen liittyy niiden asema verbilausekkeessa ja yhteys verbin transitiivisuuteen. Priscianus käsittelee ensin predikaattiverbin ja nominatiivin (eli subjektin) kongruenssia. Mikäli muuta kuin olemista tai nimittämistä merkitsevä verbi on ensimmäisessä tai toisessa persoonamuodossa, sen seuraksi ei riitä pelkkä substantiivi (tai nimi), vaan mukana täytyy olla myös persoonapronomini, jotta verbin merkitys yhdistyisi oikeaan henkilöön. Tällä tarkoitetaan sitä, että ei ole kieliopillisesti oikein sanoa *Priscianus ambulo*. Vokatiivin yhteydessä ei tarvitse käyttää persoonapronominia, koska se itsessään määrittää lauseeseen mukaan toisen persoonan (*secundam sua voce finiat personam*).⁷⁰ Priscianus käyttää perusteluna

⁶⁶ Ks. Liite 1. Keilin editiossa *GL* III,224–377.

⁶⁷ *Prisc. gramm.* II,53,28–9. Ks. Luhtala 2005, 84.

⁶⁸ *Prisc. gramm.* II,56,29–57,1.

⁶⁹ *Prisc. gramm.* III, 210,11–13. *Nominativus et vocativus absoluti sunt, id est per unam personam intransitive possunt proferri, ut 'ego Priscianus ambulo, tu Plato philosopharis, Aristoteles disputat'.* Priscianus ei käytä termiä *rectus* tässä yhteydessä, mutta se mainitaan V kirjassa nominin muoto-opin yhteydessä. *Prisc. gramm.* II,184,1.

⁷⁰ *Prisc. gramm.* III,210,20–21.

nominien ja partisiippien merkitystä, joka viittaa kolmanteen persoonaan, jos mukana ei ole pronominia.⁷¹

Priscianus jatkaa esittelemällä **transitiivisuuteen** liittyvät käsitteet. Käsittely pohjautuu Apollonios Dyskoloksen syntaksin käsittelyyn teoksessa *Peri syntaxeos*, mutta Priscianus ei ole kääntänyt täysin oikein stoalaisperäisiä termejä, minkä vuoksi hänen termien käyttönsä on jossain määrin epäjohdonmukaista.⁷²

On tiedettävä, että näitä rakenteita (*constructiones*), jotka nominatiivi tekee täydellisiksi (*absolvuntur*), stoalaiset kutsuivat termeillä *aksiōmata* tai *symbamata*, eli arvokkaat tai *sopusuhtaiset* – kuten *ego Priscianus scribo*, *Apollonius ambulat*, *Platon philosophatur* – kun taas niitä rakenteita, joilla merkitään siirtymistä yhdeltä henkilöltä toiselle, ja joissa on välttämätöntä lauseeseen tuoda nominatiivin lisäksi myös jokin obliikvisijainen sana, he sanoivat *parasymbamata*, eli *lähes sopusuhtaiset*, kuten *Cicero servat patriam*. Silloin taas, kun kieliopillinen rakenne koostuu kahdesta obliikvisijasta, he sanoivat sitä *asymbama* eli *epäsopusuhtaiseksi*, kuten *placet mihi venire ad te*, eli joko itse nominien tai verbien vaatiessa tällaista rakennetta.⁷³

Priscianuksen transitiivisuuskuvaus pohjautuu verbien rakenteeseen ja ilmauksen täydellisyyteen. Hän erottelee transitiivisuustyypit kolmeen osaan verbin vaatimien muiden lauseenjäsenten ja niiden sijamuodon perusteella. Nämä ovat nominatiivia eli subjektia vaativat intransitiiviverbit, nominatiivisubjektia ja obliikviobjektia vaativat transitiiviverbit (yleensä nom.+akk.) ja kahden obliikvisijan transitiiviverbit (tässä dat.+akk.). Priscianuksen kuvauksessa transitiiviverbin objektin sija voi olla akkusatiivi,

⁷¹ Prisc. gramm. III,210,13–211,10. *Et si substantivis verbis vel vocativis iungantur primae et secundae personae, non egent pronomibus, quippe essentiam sui vel nominationem significantes, ut 'homo sum, Cicero nominor'; sin aliis consociantur verbis, tunc necessario adiunguntur pronomibus, ut ipsius essentiae praesentis demonstratione transeant a tertia persona conexione pronominum ad primam vel secundam, ut 'ego Priscianus scribo, tu Apollonius' – vel 'Apolloni' – 'scribis' et sciendum, quod vocativus non eget pronomine, quippe cum secundam sua voce finiat personam – ut 'Apolloni legis' vel 'lege, Terenti scribis' vel 'scribe'. Virgilius in X: vigilasne deum gens? / Aenea vigila. Persius: censoremve tuum vel quod trabeate salutas?, quamvis ad perfectam significationem bene additur indicativo verbo 'tu' nominativus. Si vero tollamus pronomina ab hac constructione, quae nominativo construitur, dicendo 'Priscianus scribo, Apollonius scribis', soloecismum facimus. Nam nomina per se et participia absque vocativo casu tertiae sunt personae. Quomodo ergo non dicimus 'ille lego' vel 'ille legis', sic non dicimus 'Priscianus lego' nec 'Apollonius legis'; quomodo autem 'ille ego lego' et 'tu ille legis' recte dicitur, sic 'Priscianus ego lego' et 'tu Apollonius legis' vel 'Apolloni'. Licet enim et nominativum et vocativum nominis secundis adiungere pronominum personis.*

⁷² Ks. esim. Covington 1984, 14.

⁷³ Prisc. gramm. III,211,19–27. *Et sciendum, quod has quidem constructiones, quae per nominativum absolvuntur, stoici ἀξιώματα vel συμβάματα, id est dignitates vel congruitates, vocabant – ut 'ego Priscianus scribo, Apollonius ambulat, Plato philosophatur' –, illas vero, quibus transitiones ab alia ad aliam fiunt personam, in quibus necesse est cum nominativo etiam obliquum aliquem casum proferri, παρασυνβάματα dicebant, hoc est minus quam congruitates, ut 'Cicero servat patriam', quando vero ex duobus obliquis constructio fit, ἀσύμβατα, id est incongruitatem, dicebant, ut 'placet mihi venire ad te', sive nominibus ipsis tamen seu verbis hoc exigentibus.*

genetiivi, datiivi tai ablatiivi, mikä on latinalle ominaista ja myöhemmin luetellessaan transitiivisia partisiippeja hän antaa esimerkkeinä *amans illum*, *fidens illi* ja *invidens tibi*.⁷⁴

3.2 Rektio ja kongruenssi

Tämän jälkeen Priscianus siirtyy nominien **rektio**n käsittelyyn. Hänen mukaansa, vaikka nominit näennäisesti vaativat obliikvisijaa muilta sanoilta, kuten *filius Pelei Achilles multos interfecit Troianos*, nominilausekkeeseen *filius Pelei* pitää lisäksi ymmärtää implisiittisesti *esse*-verbi (*verbum substantivum*) tai sen hypoteettinen partisiippi *ens*. Mikäli nominilauseke on muodostettu tällä kopulaverbin tai sen partisiipin ellipsillä, kopula täytyy implisiittisesti ymmärtää (*subauditur*) mukana olevaksi.⁷⁵ *Subauditur* viittaa syvärakenteen lauseeseen, jossa mukana on kopulaverbi, jota ei ole ilmipantu pintarakenteen lausekkeeseen. Priscianus tekee tässä selväksi, ettei lausekkeen pääsanana oleva substantiivi voi yksinään aiheuttaa määritteensä kongruenssia tai rektiota, vaan syynä on ennemminkin nominin semantiikkaan liittyvä sijamuoto, joka on sattunut vakiintumaan esimerkiksi genetiiviksi. Määritelmä on varsin abstrakti ja teoretisoitu, koska mukaan tuodaan hypoteettinen *ens* oikeuttamaan verbiin perustuva rektio.

Priscianus kertoo kuudesti verбилle alisteisen nominilausekkeen pääsanana taipumisen, joka ei vaikuta nominilausekkeen omien määritteiden sijamuotoihin.⁷⁶ Yhtäaikaaisesti käsitellään siis sekä rektiota että kongruenssia. Tässä vaiheessa on hyvä huomioda, että metakielen puutteen vuoksi *nominativus* tarkoittaa Priscianuksella lausekkeen pääsanaa, lauseen subjektia ja nominatiivisijamuotoa. Ensimmäisellä kerralla Priscianus selittää asian seuraavasti:

Samoin voidaan tehdä kaikissa muissa sijataivutuksissa: näet samoin kuin obliikvisijaisia sanoja, jotka nominatiivi liittää itseensä [verbin välityksellä], nominatiivilla voi olla myös [määritteinään sen itsensä vaatimia]

⁷⁴ Prisc. gramm. III,216,1–3. Priscianus tai keskiaikaiset grammatikot eivät erota ditransitiiviverbiä omaksi luokakseen, kuten nykykielitieteessä tehdään.

⁷⁵ Prisc. gramm. III,212,1–14: *Nominibus quidem exigentibus obliquos necesse est substantivum verbum vel participium consequi, ut 'filius Herculis sum' vel 'filius Herculis esse dicor' (---). Est autem quando per ellipsin verbi vel participii substantivi huiusmodi casuum (id est nominativi cum obliquis) constructio soleat proferri, ut 'filius Pelei Achilles multos interfecit Troianos'; subauditur enim participium verbi substantivi 'ens', quod in usu nunc nobis non est, pro quo possumus 'qui est' vel 'qui fuit Pelei filius' dicere vel subaudire. Similiter aliis casibus nominativum consequentibus vel supra dictum participium vel quae pro eo accipiuntur subaudire necesse est ad nominativum: 'commodus mihi amicus proficiscitur' id est 'qui mihi est commodus amicus; (---)*

⁷⁶ Prisc. gramm. III,212,20–26; 212,29–31; 218,29–30; 220,20–21; 222,21–23; 223,16–18.

taivutusmuotoja (*flexus*), mutta ne eivät kuulu samaan sanarakenteeseen [eli lausekkeeseen] (*constructio verborum*). Nimittäin verbit siirtävät [merkityksen] toisiin henkilöihin, näet nominatiivin [merkityksen] vaatimiin, kuten *fili Pelei fuit victoria Graiorum* ---.⁷⁷

Nominatiivi eli lausekkeen pääsana voi semantiikkansa takia vaatia seurakseen toista substantiivia, kuten *filius Pelei*, koska pelkkä *filius* olisi merkitykseltään vaillinainen. Priscianus ei kuitenkaan sano, että lauseen verbi vaatisi substantiiville määritteitä lauseen merkityksen täydellistämiseksi, vaan että lausekkeen pääsanana (*filius*) oma merkitys vaatii määritteitä (*Pelei*). Petrus käsittää asian täysin eri tavoin omassa kieliopissaan.

Priscianus vertaa nominilausekkeiden määritteiden rektiota transitiiiverbien objektien sijamuotoihin:

Transitiiiverbeillä on tapana liittyä useisiin eri sijoihin, kuten *miles eget imperatoris*, *Aeneas praemia donat Euryalo*; *Plato erudit Aristotelen*; *Cicero potitur laude*. Samoin myös nominatiiviin voidaan hyvin yhdistää obliikveja, (minkä opetan parhaan ymmärryksen mukaan), mutta näissä rakenteissa nominatiivi pitää oman [verbille alisteisen] taivutusmuotonsa, kuten *Aeneas rex Troianorum*, *Aeneae regis Troianorum*, *Aeneae regi Troianorum* ja vastaavalla tavalla muissa sijoissa.⁷⁸

Kyse on yhä verbiin liittyvän nominilausekkeen pääsanana taivutuksen muuttumisesta ilman, että sen määritteet muuttuvat, koska ne liittyvät ainoastaan pääsanaansa eivätkä verbiin. Priscianus erottelee selkeästi eri rakenteiksi verbilausekkeen ja nomini/substantiivilausekkeen dependenssikielioppien periaatteiden mukaisesti. Luvun lopussa Priscianus käsittelee lyhyesti erikseen sijoissa taipuvien sanojen **kongruenssin** käytyään läpi obliikvisijojen syntaksin:

On siis välttämätöntä, että kaikki samaan rakenteeseen kuuluvat sijassa taipuvat sanat (*casualia* eli substantiivi, adjektiivi, pronomini, partisiippi, numeraali) noudattavat (*servare*), eli kongruoivat (*coniugantur*), kuten ylempänä esiteltiin, oikeanlaisessa sijassa substantiiviin tai niiden asemassa oleviin sanoihin nähden. Ja on myös tapauksia, joissa substantiivien paikalle on asetettu itsenäisiä pronomineja ja myös ne noudattavat samaa sijaa

⁷⁷ Prisc. gramm. III,212,20–23.

⁷⁸ Prisc. gramm. III,212,27–213,2: *verba quoque transitiva similiter variis solent casibus coniungi, ut 'miles eget imperatoris; Aeneas praemia donat Euryalo; Plato erudit Aristotelen; Cicero potitur laude'. quomodo autem nominativus obliquis apte possit construi, quantum ratione potui comprehendere docebo, quos tamen etiam flexus sibi defendit, ut 'Aeneas rex Troianorum; Aeneae regis Troianorum; Aeneae regi Troianorum'; sic per reliquos casus quoque.*

(< puolustavat niiden [substantiivien] rakennetta), kuten *gloriosus ego sum doctrina, laudabilis est ille fortitudine*'.⁷⁹

Priscianus viittaa kongruenssin määritelmässään samareferenttisyyteen, joka siis aiheuttaa sen, että lausekkeessa *gloriosus ego* molemmat sanat ovat nominatiivissa. Kongruenssia käsitellään myös partisiippien sanaluokan kannalta, koska sijamuodoissa taipuvana verbijohdannaisena partisiippiin kuuluu verbeihin ja nomineihin liitettäviä piirteitä:

Myös partisiipit nominin tai pronominin kanssa tai itsekseen esiintyvinä noudattavat tarpeen mukaan joko verbin tai nominien rakennetta, riippuen siitä kummalle ne ovat sukua. Nominien [rakennetta], kuten *Cicero accusans vicit, Ciceronis accusantis oratio valuit; ---*' Ja todellakin näissä rakenteissa partisiipit muistuttavat substantiiveja. Sen sijaan verbin rakennetta noudattavat sen yksikölliset partisiipit, jotka on johdettu verbistä, ja joko ovat täydellisessä rakenteessa eli intransitiivisesti, eli samoin kuin verbit, jotka eivät tarvitse obliikvisijoja, kuten *ambulo, sedeo, surgo* eli *ambulans, sedens, surgens*. Tai transitiivisesti eli eri henkilöihin (*personas*) viittavat tai itseensä viittavat takaisinviittauksella (*reciprocatio*) eli *passiolla*, jota kreikkalaiset kutsuvat nimellä *idiopatheia*: kuten *miseretur tui, mei* eli *miserens tui, mei*.---⁸⁰

Priscianus selittää partisiipin kongruoivan yhtäläisesti nominien kanssa, jos se kuuluu nominilausekkeeseen määritteenä. Mikäli partisiippi on johdettu verbistä ja toimii lausekkeen pääsanana, partisiipin vaatiman rektion syynä on sen pohjaverbin rektio. Partisiipin asemaan lausekkeessa, eli onko se määrite vai pääsana, vaikuttaa se, kummalle sanaluokalle se on enemmän sukua. Nominimaisempi partisiippi on lausekkeessa määrite (*Ciceronis accusantis*), kun taas verbimäisesti toimiva partisiippi on lausekkeen pääsana (*miserens tui*).

Ja on lisättävä, että nominatiivi [ollessaan lausekkeen pääsanana], joka liitetään verbiin, itse säilyy muuttumattomana sijoissa, ja joko ei mikään [sana] tai vain se saa obliikvisijan taivutuksen, jota verbi vaatii. Ei mikään sija, kun sanotaan intransitiivisesti, kuten *Terentius ambulat, Sallustius quiescit*; obliikvisija kun puolestaan [sanotaan] transitiivisesti tai toiminnan kohdistuessa itseen [eli refleksiivisesti], kuten *Caesar vincit Pompeium, Cicero arguit Catilinam, pater indulget filio, dominus miseretur sui* tai *sui servi*. Mutta tuo nominatiivi, joka vetää puoleensa obliikveja, itse sanan merkityksen niitä vaatiessa (*exigente ipsius nominis natura*), taivutettuina kaikissa sijoissa, kuten yllä osoitimme, säilyttää saman sijojen rakenteen,

⁷⁹ Prisc. gramm. III,222,25–29.

⁸⁰ Prisc. gramm. III,222,29–223,12.

kuten *victor Pompeii Caesar interfectus a Bruto, victoris Pompeii Caesaris filia fuit Iulia*, ---. Ja näin on sopivaa muodostaa lauserakenteita kaikista taipuvista sanaluokista.⁸¹

Priscianus erottelee yllä vielä intransitiiviverbit transitiiviverbeistä sen perusteella, vaativatko ne nominatiivia eli subjektia vai obliikvisijaa eli objektia. Myös substantiivilausekkeen sisäinen rakenne, oli se sitten kongruenssi tai rektio, erotetaan lauseen pääverbin vaatimasta sijataivutuksesta.

3.3 Genetiivi

Obliikvisijojen rektiota Priscianus käsittelee kymmenen sivua, josta kirjallisuusesimerkit vievät runsaasti tilaa. Kirjallisuusesimerkkejä on yhdistetty lähes jokaiseen selitykseen, joten en ole nostanut niitä erikseen esille. Priscianuksen selitystapaan kuuluu viitata synonyymisiin lausekerakenteisiin sekä lausekkeiden merkitysten avaaminen parafraaseilla. Genetiiville Priscianus antaa viisitoista erilaista semanttisesti tai morfologisesti perusteltua käyttöyhteyttä.⁸²

Ensimmäisenä esitellään **omistamisen** ilmaisu nominatiivin liittämällä genetiiviin (*adiungitur*). "Ja nominatiivilla ilmaisemme omistettavan, genetiivillä omistajan, kuten *Hector filius Priami*". Priscianus selittää, että jos omistuslausekkeesta muodostettaisiin omistusta ilmaisevalla verbillä lause, nominatiivista tulee akkusatiivi ja genetiivistä nominatiivi, koska intransitiivisesti verbi vaatii (*exigat*) nominatiivia (eli subjektin sijaa) ja transitiivisesti akkusatiivia (eli objektin sijaa). Priscianus mainitsee lisäksi, että kun lauseeseen liitetään *esse*-verbi, omistusrakenteen voi ilmaista niin genetiivin kuin datiivinkin kera (*filius Priami/Priamo fuit Hector* tai *cui/cuius crines*). Lisäksi Priscianus luettelee muita omistamisen piiriin kuuluvia nomineja (*omnia ad possessionem pertinentia*), joiden kanssa käytetään genetiiviä (*comes, socius, affinis, cognatus, vicinus, propinquus et similia*).⁸³ Tämä on semanttinen perustelu genetiivin

⁸¹ Prisc. *gramm.* III,223,16–26.

⁸² Obliikvisijojen syntaksin luokittelujen kääntäminen suomeksi aiheuttaa luettelomaisuutta tekstiini, mutta tutkielman rajallisen pituuden vuoksi olen pyrkinyt mahdollisimman kompaktiin ilmaisuun. Luokittelu on laskettu sen mukaan, miten ryhmät on nimetty. Esimerkiksi (1)*obtineri* vel (2)*desiderari* vel (3, 4)*contraria his*. Mikäli tekstistä on löydettävissä jokin kattotermi useammalle luokalle, lukumäärä on laskettu kattotermiin mukaan eli (0)*aequiparantia* et (0)*subiecta* vel (0)*superposita, quae tamen et ipsa* (1)*ad aliquid sunt dicta*. En tiedä pitäisikö koko lukumäärä muuttua vain muotoon "noin ---" tai jättää pois, koska koko lukumäärä on sinänsä hieman epärelevanttia.

⁸³ Prisc. *gramm.* III,213,3–18.

käytölle omistuksen ilmaisussa. Lisäksi Priscianus poikkeaa selittämään semanttista eroa puheen tauon tai pilkutuksen (*subdistinctio*) osalta.⁸⁴

Seuraavana mainitaan genetiivin käyttö **ylistyksen** (*laus*, kuten *egregiae pulchritudinis mulier*), **moittimisen** (*vituperatio*, kuten *extremae turpitudinis animal*) ja **aksidenssin**⁸⁵ (*accidens*, kuten *albi quidem coloris est cygnus, nigri vero corvus*) ilmaisun yhteydessä, koska myös ne ovat ikään kuin omistettavia ominaisuuksia. "Tällaista merkitystä ilmaisevassa rakenteessa tuomme nominatiivilla esille omistajan, kun taas genetiivillä omistettavan asian, kuten *magnae virtutis vir* eli *magnam virtutem habens*."⁸⁶ Samoin tässä kohtaa käyttämällä parafrasiasia Priscianus muokkaa nominilausekkeen akkusatiivia vaativaksi partisiippilausekkeeksi, jotta genetiivisijaisten sanojen kohtenaolo tulisi esille. Priscianus poikkeaa mainitsemaan, että tässä yhteydessä kreikassa käytetään genetiiviä, mutta latinassa useammin ablatiivia (*magna virtute vir*). Kreikan genetiivin ja latinan ablatiivin vertailu jatkuu **seuraussuhteiden** ilmaisussa (*similiter quando consequentiam aliquam rerum --- significant*). Priscianus selittää ilmauksen *non me vivo et terra videndo* parafrasilla *dum ego vivo et in terra videor*. Tällaiseen rakenteeseen (*structura*) täytyy tulkita joko nomini tai mukaan yhdistetystä verbistä johdettu partisiippi ja lisätä '*dum*' tai jokin muu samamerkityksinen adverbi. Priscianus kommentoi tässä yhteydessä myös tyylillisiä seikkoja. On suotavampaa avata tällaiset nomini-ilmaisut vastaavalla verbillä kuin partisiipilla eli *me doctore* ennemmin muotoon *dum ego doceo* kuin *dum ego docens sum*.⁸⁷

Seuraavaksi Priscianus mainitsee **vertailurakenteet**. Kreikassa komparatiiviin ja superlatiiviin yhdistetään genetiivi, latinassa sen sijaan komparatiiviin yhdistetään ablatiivi ja superlatiiviin genetiivi.⁸⁸ Vertailurakenteita ei käsitellä enempää, koska ne on käsitelty jo kieliopin kolmannessa kirjassa.

Priscianus käsittelee melko pitkällisesti partisiipin ymmärtämistä substantiiviseksi tai verbin johdannaiseksi semanttis-morfologisin perustein. Selitys alkaa rinnastamalla partisiippeihin genetiivin kanssa järjestyvät **transitiiviverbien or- tai trix-päätteiset**

⁸⁴ Jos kuulija ei tiedä kuka on kysessä, järjestys olisi *mea/mei nata, Lavinia est*, jos taas kuulija tietää nimen eli referentin, muttei kenen ns. omistettava kohde on, järjestys olisi *Lavinia, mea nata est*.

⁸⁵ 'Aksidenssi' tarkoittaa loogikoiden kielenkäytössä jonkin asian tai olion attribuuttia tai ominaisuutta, joka siltä periaatteessa voisi puuttua, kuten tässä joutsenen ominaisuutena on valkeisuus. Marenbon 1993, 174.

⁸⁶ Prisc. *gramm.* III,214,7–9.

⁸⁷ Prisc. *gramm.* III,214,5–215,16.

⁸⁸ Prisc. *gramm.* III,215,17–22.

johdannaiset, kuten *amo illum*, *amator et amatrix illius*. Vastaavasti genetiiviin yhdistetään useimmat **partisiippijohdannaiset** (*participialia*) tai **substantiivisesti käytetyt transitiviverbeistä johdetut partisiipit**, kuten *amans illius*. Jos partisiippijohdannainen ilmaisee aikaa, se saa akkusatiiviobjektin, *amans illum*. Kesken lauseen välihuomautuksena mainitaan, että passiiviset partisiippijohdannaiset eli futuurin passiivin kanssa samanlaiset sanat voidaan yhdistää genetiivin lisäksi myös dativiin tai ablatiiviin (eli *dus*-loppuiset eli **gerundiivi**, josta tulee esimerkkejä dativin yhteydessä). Tämä genetiivi-, dativi- ja ablatiivisijoissa olevien määritteiden perustelu jatkuu sanaesimerkeillä, jotka on yhdistetty kirjallisuusesimerkkeihin. Partisiipin ja nominin (eli adjektiivin) erottelua Priscianus havainnollistaa erottelemalla muun muassa sanan *abundans* kaksi eri käyttömahdollisuutta eli genetiivin kanssa substantiivina *abundans illius rei* ja ablatiivin kanssa partisiippina *lactis abundans*, koska *abundat audacia* ja *abundans copiis*. Lisäesimerkkeinä partisiipin ja nominin erottamisesta on muun muassa *doctus grammaticam* < *doceor grammaticam* vs. *doctus grammaticae* (nomini). Priscianus kokoaa selityksensä mainitsemalla, että kaikki sanat, joilla on sama merkitys kuin *or*-päätteisillä transitiviverbijohdannaisilla, on tapana liittää genetiiviin, kuten *dubius*, *anceps*, *nescius*, *expers*, *doctus*, *peritus illius rei*.⁸⁹ Priscianus käyttää tässä sekä semanttisia että morfologisia perusteluita määritteiden sijamuodoille.

Viimeisenä genetiivijoukkona ovat sanat, jotka osoittavat jonkin **saamista** (*obtinere*, kuten *dives*) tai **haluamista** (*desiderare*, kuten *avarus*) tai **niiden vastakohtaa** (kuten *egenus*, *pauper*). Kaikki Priscianuksen esimerkkisanat luokitellaan nykyään adjektiiveiksi. Lopuksi Priscianus mainitsee vielä, että possessiivisen pronominin tai nominin, kuten *Euandrius*, paikalle voi laittaa genetiivin tai dativin (*Euandri/Euandro filius fuit Pallas*).⁹⁰ Genetiiviin liittyvät käyttöyhteydet päättyvät mainintaan **suhteen** sanoista (*omnia ad aliquid dicta*), koska ne kuuluvat myös omistamisen piiriin.⁹¹

3.4 Dativi

Priscianus siirtyy käsittelemään dativia, joka yhdistetään kahdeksaan eri semanttisista tai morfologista syistä juontuvaan käyttöyhteyteen. Ensimmäisenä on dativin käyttö **ylistyksen** (*gratia*) ja **hyödyllisyyden** (*utilitas*, kuten *fortis patriae sum*) sekä **näiden vastakohtien** ilmaisussa. Tässä yhteydessä muistutetaan, että lausekkeiden pääsanat ja

⁸⁹ Prisc. *gramm.* III,215,23–217,27.

⁹⁰ Prisc. *gramm.* III,218,1–20.

⁹¹ Prisc. *gramm.* III,218,21–22. Keilin editiossa *dicta* on vain apparaatissa. Suhteen sanat juontuvat logiikasta. Kyse on siitä, että *filius* implikoi, että on olemassa myös *pater*.

niille alisteiset muut sanat noudattavat aina oman rakenteensa rektiota ja kongruenssia. Esimerkkeinä on vertailumuodoissa taivutettuja lausekkeita, joilla osoitetaan, että datiivimäärte *patriae* säilyy komparatiivissa ja superlatiivissa edelleen datiiivissa, koska lausekkeen määritteeseen ei vaikuta pääsanan morfologinen muuttuminen vertailumuodon vaihtuessa.⁹²

Priscianus kokoaa termin '**saamisen ilmaisu**' (*adquisitivae*) alle datiiviin liitettävät nominit ja verbit, jotka ilmaisevat saavuttamista tai hankkimista, eli latinaksi jonkin hyvän tai huonon saamista (*quae nobis aliquid boni malive adquireunt* ja *ferre aliquid commodi vel incommodi* ja kreikaksi ovat *peripoiētikás*). Käsittelyjärjestyksestä huolimatta nämä kuuluvat samaan semanttiseen luokkaan edeltävien ylityksen ja hyödyllisyyden ilmaisujen kanssa. Näistä sanoista monet ovat verbijohdannaisia ja adjektiivisia nomineja (*generant verba suntque adiectiva*), kuten *utilis*, *inutilis*, *commodus*, *incommodus*, *damnosus*, *periculosus*, *carus*, *facilis*, *difficilis*, *quaestuosus*, *vendibilis*. Priscianus mainitsee Vergiliuksen yhdistävän *fidus*-sanana superlatiivin genetiiviin, mikä on ilmeisesti poikkeus.⁹³

Lisäksi datiiviin yhdistyvät kaikki **lis tai dus-päätteiset verbijohdannaiset** eli ovat samanlaisia futuurin partisiipin kanssa, kuten muun muassa *mirabilis*, *legibilis*, *orabilis*, *amabilis*, *amandus*. Tässä perustelu datiiviin yhdistämiselle on puhtaasti morfologinen. Myöhemmissä kieliopeissa *lis*-päätteiset sanat erotetaan *bilis*-päätteisiksi. Priscianus mainitsee päätteestä johtuvan semanttisen eron sanojen *docilis* ja *docibilis* sekä *penetrabilis* ja *penetrabilis* välillä.⁹⁴ Hän päättää datiivin käsittelyn palaamalla takaisin luettelemaan genetiivillä tai datiivilla järjestyviä sanoja (*per utrumque casus*). Näille sanaryhmille annetaan kreikasta käännettyiksi nimiksi **vertailevat, alempaan asemaan asettavat ja ylempään asemaan asettavat** (*aequiperantia*, *subiecta*, *superposita*), jotka ovat myös aiemmin mainittuja **suhteen sanoja** (*ad aliquid dicta*). Esimerkkisanoina ja sanapareina on varsin kattava luettelo.⁹⁵ Priscianus toteaa, että suhteen sanoja on käsitelty aiemmin jo riittävästi.⁹⁶

⁹² Prisc. gramm. III,218,21–30.

⁹³ Prisc. gramm. III,219,1–12. *Adiectiva*-sanana käyttö tässä merkitsee sanaa, joka on liitettävissä, eikä toimi yksinään.

⁹⁴ Prisc. gramm. III,219,13–18.

⁹⁵ *pater: filius, dominus: servus, imperator: miles, tyrannus: armiger, satellites: rex, erus: famulus, cliens: patronus, similis: dissimilis, par: impar, aequus: iniquus, amicus: inimicus, comes: socius, affinis: cognatus, propinquus: vicinus, commilito: contubernalis.*

⁹⁶ Prisc. gramm. III,219,19–220,10.

3.5 Akkusatiivi

Akkusatiivin käsittely on lyhyt. Se sisältää vain yhden käyttöyhteyden eli **kielikuvan** (*figura*). Kyseessä on synekdokee eli *pars pro toto*, jota Priscianus ei tosin nimeä, vaan selittää kyseessä olevan lauseke, jossa kokonaisuutta ilmaiseva sana on nominatiivissa ja osaa ilmaiseva sana on akkusatiivissa. Sen sijaan että sanottaisiin *fortem dextram habens*, käytetään kielikuvaa *fortis dextram*. Priscianus painottaa taas, että kaikissa esimerkeissä pitää ymmärtää implikoiduksi '*qui est*', myös silloin, kun lausekkeen pääsanaa taivutetaan obliikvisijoissa (*obliquenter*). Priscianus antaa vielä monikolliset esimerkit lausekkeen *albus colorem equus* taivutuksesta osoittaakseen akkusatiivisijaisen määritteen *colorem* pysyvän akkusatiivissa, vaikka lausekkeen pääsana *equus* ja sen kanssa kongruoiva määrite *albus* taipuvat.⁹⁷

3.6 Ablatiivi

Viimeisenä obliikvisijana Priscianus käsittelee kuutta eri tapaa käyttää ablatiivia. Nominatiiviin yhdistetään ablatiivi silloin, kun ablatiivilla osoitetaan jotain **tapahtuvan** sille, joka on ilmaistu nominatiivilla (*per eum aliquid evenire demonstratur illi, qui per nominativum profertur*, kuten *acutus oculis*). Priscianus ei ole nimennyt semanttisesti tätä ryhmää, mahdollisesti siksi, ettei kreikankielisessä lähdekirjallisuudessa tietenkään käsitellä ablatiivia. Lisäksi mainitaan jo edellä mainittu jonkin **omistamisen** tai **saamisen** ilmaisu (*quando haberi vel consequi*), josta annetaan esimerkikkinä *magna virtute vir*, kuten edellä. Vastaavat rakenteet nimettiin kuitenkin genetiivin yhteydessä ylistyksen, moitteen ja aksidenssin ilmauksiksi. Priscianus vertaa latinaa myös tässä yhteydessä kreikkaan, jossa käytetään datiivia tai genetiiviä näissä ilmaisuissa. Hän palaa vielä **seuraussuhteiden** ilmaisemiseen ablatiivilla (*in consequentiae significatione*), mistä annetaan ensin esimerkiksi kreikaksi genetiivillä ilmaistava *ἐμοῦ ὀρῶντος τὸν παῖδα ἔτυνας*, jonka hän kääntää ensin sivulauseella ja sitten lauseenvastikkeella eli ablativus absolutuksella eli "'*dum ego video, puerum cecidisti*', *quod nos dicimus 'me vidente puerum cecidisti'* ---".⁹⁸ Priscianus painottaa vielä, mitä ilmeisemmin kreikan- tai kaksikielisten opiskelijoidensa takia, ettei tässä yhteydessä

⁹⁷ Prisc. gramm. III,220,11–221,5.

⁹⁸ Prisc. gramm. III,221,25–222,2: '*dum ego video, puerum cecidisti*', *quod nos dicimus 'me vidente puerum cecidisti*; *Augusto imperatore Alexandria provincia facta est* id est '*cum Augustus erat imperator*; *Bruto defensore liberata est tyranno respublica*' id est '*cum defensor eius fuerat Brutus*; *Sulla victore perierunt Romani*' pro '*cum victor fuerat Sulla*'.

sovi käyttää genetiiviä.⁹⁹ Tässä nominilauseke on toki adverbiaalisesti käytettävä adjunkti eikä pääverbille alisteinen missään määrin. Priscianus vaikuttaa kuitenkin käsittelevän ablativus absolutusta adverbiaalisena osana lausetta eikä niinkään erillisenä lauseenvastikkeena.

Myös **passiivimerkityksiset sanat** yhdistetään ablatiiviin, kuten *lassus labore, fessus cursu, cassus lumine, orbus prole, viduus pharetra, vacuus cerebro, mente captus*. Priscianus mainitsee, että jotkut vanhat auktorit saattavat yhdistää nämä myös genetiiviin. Viimeisenä ablatiivin käyttöyhteytenä Priscianus palaa **vertailu-rakenteisiin**, joissa on mahdollista sanoa *fortior Scipio Hannibale* tai ilmaista sama rakenteella *quam*+nominatiivi eli *fortior Scipio quam Hannibal*. Priscianus muistuttaa taas, että lausekkeen pääsanan taipuessa määritteet eivät taivu.¹⁰⁰ Tässä välissä Priscianus poikkeaa takaisin alun nominilausekkeiden syntaksin teoriaan, jonka olen käsitellyt tämän luvun alussa.

3.7 Erityistapaukset

Nominilausekkeiden syntaksin viimeisenä seikkana käsitellään kahta erityistapausta. Ensimmäisenä ovat possessiivisanat, jotka voidaan yhdistää (*coniungere*) muiden genetiivien kanssa, kuten *pugna Troiana et Graecorum multis exitio fuit*. Esimerkkeiksi annetaan kaikissa kuudessa sijassa taivutetut lausekkeet. Toinen erityistapaus on itsenäisesti toimivan sanan järjestyminen muiden sanojen kanssa. Kyseessä on saamista (*adquisitivus*) tai vaikutuksen alaisena olemista (*effectivus*) ilmaisevan itsenäisen datiivin yhdistäminen mihin tahansa muuhun sijaan. Priscianus tarkoittanee, ettei datiivi varsinaisesti ole määrite, vaan toimii itsenäisenä entiteettinä. Hän ei suoraan sano, että nämä rakenteet liittyisivät *esse*-verbiin. Esimerkkeinä ovat *curae mihi est ista res, cordi, lucro, damno*. Priscianus illustroi tätä antamalla esimerkiksi *possumus enim dicere 'cordi homo, cordi hominis, cordi homini, cordi hominem' pro 'iucundus, iucundi, iucundo, iucundum'*, minkä on tarkoitus selittää, että yhdistettäessä itsenäisesti järjestäytyvä datiivisijainen sana pääsanaan, datiivisijaiselle itsenäiselle sanalle ei tapahdu mitään, vaikka sen ns. pääsana taipuu. Datiivisijainen sana ei myöskään ole verbille alisteinen. Muina datiivisijaisiksi vakiintuneina sanoina annetaan *frugi, Mancipi* ja *nec Mancipi*. Itsenäisiin rakenteisiin Priscianus yhdistää vielä genetiivilausekkeet, kuten *huiuscemodi, illiusmodi; magnae virtutis homo, magnae virtutis hominis, magnae*

⁹⁹ Prisc. gramm. III,221,6–222,3.

¹⁰⁰ Prisc. gramm. III,222,19–25.

virtutis homini ja *nihili homo, ó τοῦ μηδενός, nihili hominis*. Viimeisinä ovat edellä mainittu akkusatiivin käyttö kielikuvissa (*clarus genus, clari genus, claro genus, clarum genus, clare genus*) ja ablatiivin käyttö kuten edellä (*dignus laude, digni laude, digno laude, dignum laude*). Näissäkin obliikvisijainen sana toimii itsenäisesti.

3.8 Analyysi

Priscianuksen nominilausekkeiden syntaksin kuvaus sisältää yhteensä 52 kirjallisuudesta lainattua esimerkkiä, joista yksi on kreikankielinen sitaatti Iliasta. Latinankieliset esimerkit ovat peräisin kanonisesta klassisesta kirjallisuudesta.¹⁰¹ Priscianus käyttää tässä kohtaa kielioppiaan (ja ilmeisesti muuallakin) eniten Vergiliuksen *Aeneis*-eeposta esimerkkitaitien lähteenä. Muutoinkin valtaosa käytetyistä esimerkeistä on runoudesta, lukuun ottamatta neljää Ciceron puheista lainattua esimerkkiä. Priscianuksen muut esimerkit, joita ei ole lainattu klassisesta kirjallisuudesta, sisältävät henkilöinä pääasiassa mytologisia hahmoja tai historiallisesti merkittäviä henkilöitä ja auktoreita, kuten *filius Priami* tai *Augusto imperatore*. Yksittäiset esimerkkisanat liitetään samoin johonkin kirjallisuusesimerkkiin omaan lauseyhteyteensä tai niistä muodostetaan joko lause *esse*-verbin kanssa tai *habens*-partisiippilauseke. Kirjallisuussitaattien käyttö kieliopin esimerkkeinä on perusteltua, sillä tarkoituksena oli oppia tulkitsemaan kanonisten auktorien tekstejä.

Priscianuksen nominien syntaksin kuvauksen metakieli koostuu yleisyyssjärjestyksessä seuraavista kahdeksastatoista verbistä ja niiden johdannaisista: *adiungere, proferre, coniungere, construere, uti, iungere, ponere, servare, exigere, consociare, consequi, transire, asciscere, sociare, sequi, conectre, desiderare* ja *figurare*.¹⁰² Lyhyessä transitiivisuuden määritelmässään Priscianus käyttää termejä *absolvere, proferre* ja *exigere*. Nominilausekkeiden kuvauksessa rektiota kuvaillessaan Priscianus käyttää eniten termejä *adiungere, coniungere* ja *proferre*, jotka ovat kaikki merkitykseltään neutraaleja verbejä. Kongruenssia käsitellessään Priscianus käyttää termejä *servare, sequi* ja *coniungere*. Priscianus käyttää hyvin neutraalia terminologiaa puhuessaan

¹⁰¹ Hom. Il. 1,88. Latinankieliset kirjallisuussitaatit: Vergilius 28 esimerkkiä (*Aeneis* 23 kpl, *Bucolica* 3 kpl, *Georgica* 2 kpl), Horatius 5 kpl, Lucanus 5 kpl (*Pharsalia*), Terentius 4 kpl, Ciceron puheet 4 kpl, Iuvenalis 2 kpl, Sallustius 2 kpl ja Persius 1 kpl.

¹⁰² Lukumäärällisesti: *adiungere* 14 krt, *proferre* 13 krt, *coniungere* 9 krt, *construere* 7 krt, *uti* 6 krt, *iungere* 4 krt, *ponere* 4 krt, *servare* 4 krt, *exigere* 3 krt, *consociare* 2 krt, *consequi* 2 krt, *transire* 2 krt, *asciscere* 2 krt, *sociare* 1 krt, *sequi* 1 krt, *conectre* 1 krt, *desiderare* 1 krt ja *figurare* 1 krt. Verbejä *significare* ja *subaudire* en ole laskenut tähän mukaan, koska Priscianus käyttää niitä kuvatessaan semantiikkaa eikä syntaktista rakennetta.

rektiosta ja kongruenssista. Terminologisesti Priscianuksen nominilausekkeiden käsittelystä ei löydy perusteita keskiaikaiselle *regere*-termille, jota ei esiinny ollenkaan Priscianuksella.¹⁰³ Priscianuksen nominilausekkeiden rektion kuvaus ei anna pohjaa keskiaikaiselle nominien transitiivisuuteen liittyvälle teorialle, etenkin terminologisesti.

Priscianuksen syntaksin kuvauksessa käyttämät kriteerit ovat niin semanttisia, syntaktisia kuin morfologisia. Priscianuksen esitystapa on kerroksellinen, jossa yhden kielioppiseikan selittäminen johtaa synonyymisen käytön selittämiseen. Priscianuksen selitystapana on käyttää parafraaseja substantiivilausekkeiden semantiikan selvittämiseen. Hän antaa myös poikkeuksia sekä tyyllillisiä neuvoja sopivista lausekerakenteista. Priscianuksella *nominativus* merkitsee niin sijamuotoa, lauseen subjektia kuin lausekkeen pääsanaa. Nominatiivia Priscianus käsittelee lauseen subjektin asemassa, jolloin verbi määrää sen sijamuodon, sekä nominilausekkeen pääsanana, lähinnä siinä määrin, että nominatiivin taipuessa verbin vaatimuksesta obliikvisijaiseksi nominatiivin omat obliikvisijaiset määritteet pysyvät omissa sijoissaan.

Kaiken kaikkiaan mielestäni Priscianus ei anna ymmärtää, että nomini millään tavalla syntaktisesti vaatisi tiettyä sijamuotoa toiselta nominilta tai että transitiivisuus olisi nomineihin liittyvä ominaisuus. Syyksi nominatiivin seuraksi tuleville määritteille Priscianus antaa sanan merkityksen (*vis*) ja luontaisen ominaisuuden (*natura*). Priscianus ei oikeastaan erottele nominilausekkeen sisäistä kongruenssia ja pääsanan määritteiltään vaatimaa rektiota, vaikka kuvauksesta painotetaan, että obliikvisijaiset määritteet eivät kuulu verbin vaikutuksen piiriin. Nominilausekkeiden rakenteella ei vaikuta olevan yhteyttä transitiivisuuteen, jota käsitellään verbistä lähtöisin olevana, syntaktisesti motivoituna seikkana, kun taas nominilausekkeiden määritteiden läsnäololle lauseessa tai lausekkeessa on pääasiallisesti semanttiset perustelut.

Nominilausekkeiden kuvauksen lopussa on nominatiivisijaisen genetiivistä johdetun adjektiivin (*Troiana*) ja genetiivisijaisen substantiivin (*Graecorum*) rinnastaminen,

¹⁰³ Tarkistettu Corpus Grammaticorum Latinorum sivulta hakutoiminnolla.
<http://kaali.linguist.jussieu.fr/CGL/text.jsp?topic=de%20constructione%20uel%20syntaxi&ref=3,107,1-377,18>.

missä yhteydessä Priscianus käyttää myös sanaa *coniunguntur*.¹⁰⁴ Tästä voisi osaltaan päätellä, että koska rinnasteisuuden kuvauksessa käytetään samaa verbiä kuin nominilausekkeiden rektion ja kongruenssin kuvauksessa, että Priscianuksen käsitys nominilausekkeiden pääsanan ja määritteiden keskinäisestä suhteesta ei ole varsinaisesti hallintasuhde vaan enemmänkin rinnasteinen, koska pyrkimyksenä on mahdollisimman täydellinen ilmaus. Tällainen rinnasteisuus osaltaan ennakoisi nominien välistä *intransitio*-suhdetta.

4. Hugo de Sancto Victore: *De grammatica*

Hugo de Sancto Victoren¹⁰⁵ (1096–1141) pedagoginen latinan kielioppi *De grammatica* on osa *Opera propaedeutica* -opetusteoskokoelmaa, johon kuuluvat lisäksi matematiikan opetukseen tarkoitettu *Practica geometriae* ja filosofinen teos *Epitome Dindimi in philosophiam*. Mahdollisesti flaamilainen tai saksilainen Hugo oli kaniikki¹⁰⁶ St. Victorin augustinolaisuostarissa Pariisissa vuodesta 1115 kuolemaansa asti vuoteen 1141 ja toimi myös luostarikoulun johtajana.¹⁰⁷ Hän kirjoitti lukuisia didaktisia ja teologisia teoksia, kuten hengellisten ja maallisten tekstien tulkintaan opastavan tekstikirjan *Didascalion (de studio legendi)*.¹⁰⁸ Tutkimuksessa onkin painotettu Hugon kristillistä oppineisuutta ja hänen hengellisiä tekstejään, eikä Baronin edition lisäksi kieliopista ole tehty erillistä tutkimusta.

Hugon opetuskielioppi *De grammatica* seuraa jäsentelyssään Isidorus Sevillalaisen *Etymologiae* -teosta, eikä keskiajalla kirjoitetuissa kieliopeissa yleisemmin käytössä ollutta Donatuksen *Ars minor* -kieliopin mukaista sisältöjaottelua.¹⁰⁹ *De grammatica* on muotoiltu kahden hahmon dialogiksi, mikä jatkaa myöhäisantiikista lähtöisin olevaa kysymys-vastaus-kielioppien perinnettä. Sosthenes esittää kysymyksiä, kuten *Quid est grammatica?*, joihin Dindimus vastaa. Dindimuksen laajoja vastauksia kuvastaa lähes pelkästään hänen puheenvuorokseen kirjoitettu, syntaksia käsittelevä neljäs luku, joka

¹⁰⁴ Prisc. gramm. III,224,1–3: *Possessiva omnibus suis casibus cum genetivis aliorum bene coniunguntur, quippe vim eius ubique habentia, ut 'pugna Troiana et Graecorum multis exitio fuit'---*.

¹⁰⁵ Englanniksi nimi on Hugh of Saint Victor ja ranskaksi Hugues de Saint-Victor.

¹⁰⁶ Luostarissa luostarisäännön mukaan elävä kapitulin jäsen, joka ei ole munkki. Teologian sanakirja, <http://sanakirja.teol.helsinki.fi/#/>.

¹⁰⁷ Rorem 2009, 9–11.

¹⁰⁸ Rorem 2009, 21.

¹⁰⁹ Baron 1966, 69–72.

on nimetty *De constructione orationis: Epitoma Dindimi*.¹¹⁰ Syntaksiosioon sisältyvät transitiivisuuden määrittely ja nominien ja verbien rektion käsittely.

Hugon syntaksin selitys alkaa rakenteen määritelmällä *Constructio est dictionum congrua in oratione ordinatio* eli 'Rakenne on sanojen yhteensopiva järjestely lauseessa'.¹¹¹ Priscianuksen määritelmästä tämä eroaa siinä, että *oratio* on vaihtunut sanaksi *constructio*, joka kattaa myös lauseen osat eli lausekkeet, eikä mukana ole enää erillistä vaatimusta täydellisen merkityksen ilmaisusta. Hugo avaa määritelmän selittämällä, että yhteensopivuuteen liittyy *proprietas* 'luontainen ominaisuus', jonka mukaan sijat, suvut, luvut ja muut kieliopilliset ominaisuudet pitää liittää toisiinsa kieliovin sääntöjen mukaisesti.¹¹² Hugon mukaan täydellinen lause muodostuu substantiivista ja verbistä tai pronominista ja verbistä ja kaikki muut sanaluokat ovat ainoastaan selittäviä lisäyksiä (*adiumentum*, vrt. nykyinen adjunkti tai adverbiaali). Hugo määrittelee nominin verbin johtajaksi, koska se merkitsee persoonaa. Lisäksi hän esittelee hierarkian, jossa *esse*-verbi on ylimpänä (*substantia*), mitä seuraa substantiivi (*persona*), jonka jälkeen vasta tulee verbi (*actio*). Tämä hierarkia perustuu 1100-luvun filosofiseen keskusteluun.¹¹³ Substantiivia Hugo ei ole määritellyt tarkemmin suorasanaaisella lauseella, vaan luettelee sen muodolliset ominaisuudet esimerkkeineen kieliovin morfologisessa osuudessa.¹¹⁴

4.1 Transitiivisuus

Hugo käsittelee ensin transitiivilauseiden rakennetta, joka jakaantuu kahteen osaan, *intransitio* ja *transitio*, keskiaikaisen käsityksen mukaisesti ja on siis erilainen kuin Priscianuksella. *Intransitio* on substantiivin ja verbin välistä, eli subjektin ja predikaatin välillä (*Inter verbum igitur quod actionem significat et nomen quod personam significat cuius est actio intransitio est*).¹¹⁵ Sen sijaan *transitio* tapahtuu verbin ja siihen liittyvien muiden substantiivien eli objektin välillä, koska toiminta kohdistuu johonkin (*actiones...transeuntes quidem sunt que exercentur in aliquod, non ab aliquo solum, ut*

¹¹⁰ Hugo, *gramm.*, IV,917–1275. Luvun lopussa on kaksi Sostheneen kommenttia.

¹¹¹ Hugo, *gramm.* IV,917.

¹¹² Hugo, *gramm.* IV,919–928. *Hoc quod proprietatis est suum est grammaticae iungere, casus cum casu, genus cum genere, numero numerum similiter et cetera que sunt secundum instituta congrua. --- Igitur proprietas est que regulam sequitur ---.*

¹¹³ Hierarkialle oli pohjana myös Priscianuksen *ordo naturalis*, jossa substantiivi tulee ennen verbiä. Prisc. *gramm.* III,116,6–28 ja Covington 1984, 5–6, 54.

¹¹⁴ Hugo, *gramm.* III,245–508.

¹¹⁵ Hugo, *gramm.* IV,948–950.

amo, doceo.)¹¹⁶ Intransitiivisia verbejä ovat sellaiset, joiden toiminta ei kohdistu muihin, kuten 'seisoa, elää, juosta', eikä niihin liitetä *transitio*-rakennetta paitsi kielikuvissa (*Non transeuntes sunt que in aliquo sunt, non tamen ad aliquod, ut sto, curro, uiuo, que nisi figurate transitionem non recipiunt*).¹¹⁷ Hugo mainitsee myös sanajärjestyksestä, että lauseessa tekijänä toimivan nominin ja verbin pitää olla ensimmäisinä ja vasta sitten tulevat niitä määrittelevät muut sanat.

Nominilausekkeiden osalta Hugo määrittää *intransitio*-käsitteen vastaamaan kongruenssia ja *transitio*-käsitteen vastaamaan rektiota. Hugo rinnastaa nominilausekkeiden ja verbilausekkeiden (*in*)*transitio*-käsitteet. Määritelmäksi *intransitio*- ja *transitio*-käsitteille Hugo kirjoittaa seuraavasti:

*Oportet autem intransitionem determinare inter casum et casum et eam inter rectum et rectum et item inter obliquum et obliquum, similiter inter nomen et verbum quoniam intransitio est consignantia personarum, id est, circa eandem personam plurium uocum vel eiusdem actionis ad eandem personam, et transitionem de persona ad personam inter uerbum et obliquum et item [inter] rectum et obliquum et item inter obliquum et obliquum, nunquam inter rectum et rectum quia obliqui transitionem suscipiunt,...*¹¹⁸

Vapaasti käännettynä Hugo määrittelee *intransitio*-termin tarkoittavan kahden samasijaisen nominin tai verbin ja nominin välistä samareferenttisyyttä (*consignantia personarum*). *Transitio* on verbin ja (sitä seuraavan) nominin välistä tai nominatiivissa olevan nominin ja obliikvisijassa olevan nominin välistä, jolloin obliikvisijainen sana on alisteinen nominatiivissa olevalle pääsanalleen, tai kahden (erisijaisen) obliikvin välistä, joista toinen on pääsana ja toinen sen määrite. Tämän jälkeen Hugo antaa esimerkkejä näistä nominien ja verbien *intransitio*- ja *transitio*-rakenteista. Nominien osalta *intransitio* on nominatiivi + nominatiivi *Scipio Affricanus* tai obliikvi + obliikvi *Scipionem Affricanum*, eli samaan lausekkeeseen rinnakkaisina kuuluvat sanat. Verbien osalta *intransitio* on nominin ja verbin välillä *Scipio vicit*, eli subjektin ja predikaatin välistä. Sen sijaan *transitio* on nominien osalta nominatiivin ja sen vaatiman obliikvin välistä *vincens Hannibalem*. Tässä nominatiivisijainen partisiipin preesens on lausekkeen tekijä ja akkusatiiviobjekti on syvärakenteen verbin ilmaiseman toiminnan kohde. *Transitio* voi olla myös kahden obliikvisijaisen sanan välinen suhde, jos lausekkeen pääsanana on taivutettu, kuten *parcentem Hannibali*

¹¹⁶ Hugo, *gramm.* IV,951–953.

¹¹⁷ Hugo, *gramm.* IV,953–955.

¹¹⁸ Hugo, *gramm.* IV,973–981.

(akkusatiivi + datiiivi).¹¹⁹ *Transitio* on verbien osalta *vici Hannibalem*, eli verbilauseke, jossa on transitiiiviverbi ja sen objekti.¹²⁰ Hugo käyttää *transitio*-käsitteen yhteydessä nominilausekkeen pääsanoina ainoastaan partisiippeja esimerkeissään, eikä lauseketta, jossa olisi kaksi prototyyppisempää nominia, kuten *filius Priami*, joka esiintyy kuitenkin morfologisessa osuudessa genetiivin yhteydessä osoittamassa genetiivin perusmerkitystä eli omistusta.¹²¹

4.2 Nominien syntaksi

Nominatiivista Hugo antaa vain yhden esimerkkilauseen subjektin ja predikaatin kongruenssista, *ego Socrates lego*. Sen yhteydessä selitetään, että ensimmäisessä persoonassa olevaa verbiä ei yhdistetä substantiiviin ilman pronominia, paitsi eksistentiaali- ja nimittämisverbien yhteydessä (mistä ei anneta esimerkkejä, voisi esimerkiksi olla *Socrates nominor*). Vokatiivin hän mainitsee vain kerran, siltä osin, että se yhdistetään luonnostaan (*proprie*) toisen persoonan verbiin.¹²²

Obliikvisijojen käsittelyjärjestys (genetiivi, datiiivi, akkusatiivi, ablatiivi) on perinteinen. Obliikvisijoihin liittyvän transition käsittelyn Hugo (Dindimus) aloittaa julistamalla, että nyt on aika käsitellä esimerkkejä transitioista, joka kohdistuu obliikvisijoihin joko obliikveista, suorista sijoista tai verbeistä, joiden toiminta kohdistuu obliikvisijoihin, koska obliikvisijat ovat kaiken *transition* loppukohteena (*excipiunt*). Hugo aloittaa obliikvien syntaksin sanomalla, että partisiipit noudattavat pohjaverbinsä rektiota. Genetiivin käsittelyn yhteydessä Hugo mainitsee nomineiksi muuttuneiden partisiippien rektion genetiivin kanssa. Vastaavasti kaikki obliikvisijat noudattavat oman suoran sijansa eli pääsanansa vaatimaa rakennetta, kuten *dominus illius*, *domini illius*. Hugon käsittely onkin sijamuotokeskeistä.

Ensimmäisenä Hugo jaottelee genetiivillä muodostuvat nominilausekkeet kolmeentoista alatyyppiin. Semanttisesti perusteltujen tyyppien nimet ovat **edelleasettavat** (*preeminentia*, kuten *dominus*), **alempaan sijaan asettavat** (*subiacentia*, kuten *seruus*), **samantasoiseen asemaan asettavat** (*equiparentia*, kuten *socius*), **vanhemmuutta ilmaisevat** (*parentele*, kuten *auus*), **suhdetta ilmaisevat** (*relatiua*, kuten *magister*) ja **omistajuuteen** liittyvät (*possessiua*, kuten *ager*), jotka voidaan yhdistää myös datiiiviin,

¹¹⁹ Edition lopussa Corrigenda-sivulla on korjaus *parentem lege parcentem*.

¹²⁰ Hugo, *gramm.* IV,984–989. Ks. liite 2.

¹²¹ Hugo, *gramm.* III,470–473.

¹²² Hugo, *gramm.* IV,960–962.

sekä **asioiden omistamista ilmaisevat** ja **niiden vastakohtat** (*significantia habere et eis contraria*, kuten *dives*, *pauper*), jotka voivat hallita myös ablatiivia ollessaan merkitykseltään aktiivisia. Morfologisesti perusteltuja ovat nomineiksi muuttuneet preesensin tai menneen ajan **partisiiipit**, ja **samamerkityksiset sanat** (*cupiens*, *imbutus*), *tor-* ja *trix-*loppuiset **verbijohdannaiset** (*lector*) sekä **haluamista** ilmaisevat *us-*päätteiset nominit. Priscianukselta on lainattu suoraan *homo magne virtutis*, jonka rakennetta ei kuitenkaan selitetä. Lausekkeesta todetaan ainoastaan, että joskus on olemassa tällainen rakenne, jonka voi ilmaista parafrasilla *homo habens magnam virtutem* (*regunt nomina interdum genetiuum cum huiusmodi resolutione*), ja sen voi ilmasta myös ablatiivilla. Priscianus oli kuitenkin nimennyt rakenteen *essentiae demonstratio*.¹²³ Tästä rakenteesta on toisena esimerkkinä *homo pulchritudinis*, ilman sanan *pulchritudinis* adjektiivimäärettä. Vastaavaa esimerkkiä ei ole Priscianuksella tai muillakaan käsittelemilläni grammatikoilla, sillä se ei ole klassisen latinan mukainen. Vastaavia lausekerakenteita esiintyy kristillisissä teksteissä, kuten *via pulchritudinis*. Viimeisenä on **vertailumuotojen** liittäminen genetiiviin monikon superlatiivissa ja kollektiivisubstantiivin yksikössä, kuten *doctissimus Grecorum* ja *doctissimus gentis Grece*. Kuusi ensimmäistä alatyyppeä vastaavat Priscianuksen omistuksen piiriin kuuluvia nomineja. Hugo ei tässä yhteydessä mainitse, että genetiivi liittyy perimmäisesti omistamisen ilmaisuun, mahdollisesti siksi, että se on kerrottu jo morfologisessa osuudessa. Ensimmäisenä luetellaan semanttisesti luokitellut genetiiviin liittyvät nominit, toisena morfologisesti perusteltavat, kolmantena on ns. erityistapaus ja neljäntenä vertailumuodot.¹²⁴

Datiiviin yhdistettävät sanat Hugo ryhmittelee myös kolmeentoista alatyyppeihin. Niitä ovat järjestyksessä ***lis***, ***andus*** ja ***endus-*päätteiset verbijohdannaiset** (jotka voidaan liittää myös ablatiiviin *a* tai *ab* preposition kanssa, kuten *amabilis*), **hyödyllisyyttä** ja sen **vastakohtaa** ilmaisevat adjektiivit johdannaisineen (*adiectiua cum compositis suis significantia utilitatem et eis contraria*, kuten *utilis*), **miellyttämistä** ja sen **vastakohtaa** ilmaisevat (*significantia placere uel displicere*, kuten *dulcis*), **helppoutta** tai **vaikeutta** ilmaisevat (*facilitatem uel difficultatem*, kuten *facilis*), **kykyä**, **kyvyttömyyttä**, **hyvää** tai **pahantahtoisuutta** (*significantia habilitatem uel inhabilitatem, bonitatem uel malignitatem*, kuten *aptus*) ilmaisevat sanat. Kaksi viimeistä tyyppiä ovat jälleen

¹²³ Prisc. gramm. III,217,24–27.

¹²⁴ Hugo, gramm. IV,1011–1042.

parafrasilla avattavia rakenteita (*cum huiusmodi resolutione*): **omistuksen** ilmaisu *esse*-verbin kanssa (*est mihi liber*), josta annetaan poikkeuksellisesti kokonainen lause esimerkiksi, mikä tosin johtuu *esse*-verbistä, mutta rakennetta ei selitetä enempää. Viimeisenä on datiiivin käyttö **gerundiivin** yhteydessä, johon on ilman erillisiä perusteluja yhdistetty lauseke *studiosus sum tibi*.¹²⁵ Ensimmäinen datiiivityyppi on morfologisesti perusteltu, kymmenen seuraavaa johtuvat semantiikasta ja viimeiset kaksi ovat Hugon mukaan erityistapauksia. Koska kyseessä on pedagoginen kielioppi, jossa on mitä ilmeisimmin pyritty tekemään latinan syntaksin oppiminen mahdollisimman helpoksi, on jollain tasolla aivan perusteltua olla nimeämättä ns. hankalampia lausekerakenteita. Semanttinen luokittelu perustuu Hugon käyttämään Priscianuksen kieliopin esitykseen.

Akkusatiiville määritellään semanttisesti kolme eri tyyppiä, mikä on enemmän kuin muissa kieliopeissa. Ensimmäisenä on **kielikuva** eli synekdokee (*aliquid significatur in parte*), jossa on Priscianuksen erityistapauksena käsittelemä *clarus* ja toisena on **määrään** liittyvä genetiivimäinen ilmaisu eli adverbiaalinen käyttö (*nomina sociari accusatiuis positis uice genetiuiorum*, kuten *multa id genus*). Kolmantena on antiikin auktorien käyttämä akkusatiivi **komparatiivin** kanssa, josta ei ole esimerkkiä ja jota ei ole Priscianuksella syntaksin käsittelyssä.

Hugo luettelee ablatiiviin liitettäville sanoille ainoastaan neljä alatyyppeä. Hugon mukaan ablatiivia käytetään silloin, kun ilmaistaan jotakin tapahtuvan **sen kautta, siinä** tai **sen vuoksi** (*per illum uel in illo uel propter illum*, kuten *pulcher facie*). Hän mainitsee myös **vertailurakenteet**. Tähän on liitetty Priscianuksen tapaan muistutus siitä, että komparatiivit ja superlatiivit noudattavat positiivinsa rektiota. Hän nostaa esille Priscianuksella olevan sanat *dignus* ja *indignus* ilman perusteluja niiden semantiikasta, joka vaikuttaisi rektioon. Hugo yhdistää myöhemmin verbien rektion alle sellaisia rakenteita, joita Priscianus käsittelee nominilausekkeiden yhteydessä. Näitä ovat *ambulo via, me vivente non hoc erit, laboro manibus* (jota Hugo kutsuu nimellä *ablativus instrumenti*) ja *doceo te grammatica/grammaticam*.¹²⁶ Nominien jälkeen seuraa transitiiiviverbien rektion käsittely, joka on jaettu ensiksi sen mukaan, voiko verbi järjestyä useamman eri sijan kanssa, ja sen jälkeen luokittelu on tehty nominien

¹²⁵ Hugo, *gramm.* IV,1043–1067.

¹²⁶ Hugo, *gramm.* IV,1218–1231.

kaltaisesti sijoittain ja semanttisesti. Hugon kielioppi on selkeästi pedagoginen ja tarkoitettu alkeistason jälkeiselle tasolle.

4.3 Analyysi

Hugon esimerkit eroavat Priscianuksesta siinä, että Priscianuksella esimerkkeinä on aina myös kokonaisia lauseita klassisen ajan auktoreiden teoksista, eikä vain sanalistoja. Hugolla sama sana saattaa kuulua useampaan semanttiseen alatyyppiin, kuten *pater*, joka on vanhemmuutta ja suhdetta ilmaiseva. Hugon esimerkkisanalistsaukset kuuluvat pedagogisten sääntökielioppien perinteeseen.

Sijamuodosta toiseen siirtyessään Hugo käyttää *sociantur* sanaa, kun taas sijamuodon syntaksin selityksen aikana lähes pelkästään *regunt* sanaa. Nominien käsittelyssä Hugo käyttää vain kolmea verbiä: *regere*, *sociare* ja *iungere* (12, 6 ja 3 kpl). Hugon käyttämässä terminologiassa ei ole eroa sen suhteen, perustellaanko semanttista vai morfologista syytä sijamuodolle (*regere/sociare/iungere*). Tosin vain ablatiivin kohdalla Hugo käyttää *iungere*-termiä. Transitiivisuuden käsittelyssä sanasto on varioivaa: *iungere*, *adicire*, *sequi*, *addere*, *coniungere*, *adiacere*, *complere* (vrt. Priscianuksen *absolvere*), *exercere*, *recipere*, *sociare*, *expetere*, *regere*, *suscipere*, *excipere*.

Hugon transitiivisuuskuvauks on keskiaikaisen teorian mukainen ja kattaa nominilausekkeiden rektion ja kongruenssin. Hugo käyttää termeille *intransitio* ja *transitio* synonyymeinä myös ilmaisua *actio (non) transiens*. Lähteenään käyttämästään Priscianuksesta poiketen hän käyttää termiä *regere* ilmaisemaan nominin tai verbin vaatimaa rektiota. Jotkut myöhäisantiikin grammatikot kuitenkin käyttivät *regere*-termiä, kuten Pompeius Donatus-komentaarissaan tai Servius/Sergius, jota Hugo on käyttänyt lähteenään.¹²⁷ Hugo käyttää samareferenttisuutta (*consignificantia personarum*) kriteerinä kongruenssille, mihin Priscianuskin viittaa kongruenssin käsittelyssään, vaikkei eksplisiittisesti käytä termiä. *Rectus* viittaa ainoastaan nominatiiviin ja lausekkeen pääsanaan eikä kata vokatiivia.

Hugon syntaksin käsittely on yhdistelmä keskiaikaista kielifilosofiaa sekä poimintoja Priscianuksen kieliopista. Hugo ei kuitenkaan selitä monimutkaisempien lauserakenteiden käyttöä kuvaavia poimintojaan muutoin kuin sanomalla *cum huiusmodi*

¹²⁷ Tarkistettu CGL:n korpuksesta hakusanoilla 'regit', 'regunt', 'regitur' ja 'reguntur'. Hugon käyttämät lähteet ovat Baronin editiossa ss. 160–163.

resolutione. Hugon koko syntaksin kuvaus on hyvin kompaktisti ilmaistu. Hugon semanttiset määritelmät ovat toisaalta pikkutarkempia, etenkin datiiivin yhteydessä. Hugo ei sano mitään siitä, miksi nominilausekkeita muodostetaan, mutta se johtune siitä, että kyseessä on opetuskielioppi, jossa teorian osuus on vähäinen.

5. Petrus Helias: *Summa super Priscianum*

Poitiersista kotoisin ollut Petrus Helias (n. 1100–1166) vaikutti Ranskassa 1100-luvun alkupuolella ja kirjoitti teoksensa *Summa super Priscianum* noin vuonna 1150. Tämä teoreettinen kielioppi oli tarkoitettu vastaamaan kasvaneeseen opiskelijamäärään ja tarjoamaan opiskelijoille mahdollisuus itseopiskella Priscianuksen *Institutiones grammaticae* -kielioppia.¹²⁸ Petrus Helias on ensimmäinen tuntemamme grammaatikko, joka käytti *summa*-genreä kieliopin selittämisessä ja opettamisessa. *Summa*, joka on kattava esitys käsiteltävästä aiheesta, eroaa kommentaarista siinä, että siinä ei ole lemmoja, joita selitetään, vaan sisältö selitetään suoraan.¹²⁹ *Summa super Priscianum* koostuu Priscianuksen tekstin aukiselittämisestä ja esimerkeistä sekä niitä korostavien kysymyksien että vastakohtaisuuksien esittämisestä. Petruksella oli omaan työhönsä ilmeisesti lähteinään kaksi aikaisempaa Priscianus-komentaaria, jotka olivat Vilhelm Conchesilaisen *Glose super Priscianum* ja Vilhelm Champeaux'lainen *Glosule*.¹³⁰ Tässä työssä olennaista jälkimmäistä osaa, joka selittää syntaksia käsittelevää *Priscianus minor*-osuutta, on kutsuttu myös nimellä *Summa constructionum super Priscianum* ja *Liber constructionum*.¹³¹ Petrusta voidaan pitää pariisilaisen modistien koulukunnan edeltäjänä.

5.1 Yleisesitys

Petruksen nominilausekkeiden kuvauksessa on kaksi osaa: ensimmäisenä on yleisesitys Priscianuksen nominilausekkeiden syntaksin käsittelystä ja lopuksi on Petruksen oma *De regimine* -luku.¹³² Esittelen yleisesityksestä ainoastaan ne kohdat, joissa Petruksen selitys eroaa Priscianuksen kieliopista tai Petrus selittää erityisen selventävästi jotain. Petruksen tapa selittää kielioppia on seuraava: Kielioppisääntö, esimerkkilauseet, "Miksi?"-kysymys, vastaus lähes samoin ilmaistuna kuin alussa esitelty kielioppisääntö. Esimerkiksi: *Notandum autem est quod quem obliquum exigit nominativus, eundem*

¹²⁸ Reilly 1993, 11–12.

¹²⁹ Reilly 1993, 16.

¹³⁰ Fredborg 1973, 1–2 ja Reilly 1993, 16.

¹³¹ Reilly 1993, 14–15.

¹³² Yleisesitys Priscianuksen osuudesta ss. 1015–1029 ja *De regimine* -luku ss. 1049–1057.

*exigunt omnes eius obliqui, mutata tamen verborum constructione. --- 'filio Pelei cessit Hector' --- Si queratur a quo regatur 'Pelei', dico quod ab hoc ablativo 'filio'. Quare? Quia obliquus casus eundem casum exigit quem et suus nominativus.*¹³³ Petrus avaa perusteellisesti kaikki esimerkit, mikä helpottaa niin itseopiskelua kuin opettajan työtä.

Petrus selittää **intransitiivisuuden** tarkoittavan lauseessa *ego Priscianus intelligens delector*, että nominatiivit ovat sekä keskenään että verbin kanssa intransitiivisessa suhteessa ja ne viittaavat samaan henkilöön.¹³⁴ Petruksen intransitiivisuuden määritelmä on keskiaikainen. Selitys korostaa kielenulkoisia kriteerejä eikä niinkään muodollista kongruenssin merkitystä. Petruksen **transitiivisuuden** selitys on lähes sanasta sanaan sama kuin Priscianuksen, eikä hän mainitse stoalaisista mitään, vain kreikkalaisista. Petruksen kuvaus nominatiivin vaatimasta **rektiosta** seuraa Priscianusta: vaikka joskus näyttääkin siltä, että lauseessa olisi nominatiivin vaatimana genetiivisija, syvärakenteessa on kuitenkin *esse*-verbi tai sen partisiippi.¹³⁵ Priscianuksen tapaan Petrus muistuttaa, että lausekkeen pääsanaan liittyvät määritteet pitävät oman obliikvisijansa, vaikka verbin rakenne vaatisi pääsanana olevaa nominatiivia vaihtamaan sijaa.¹³⁶ Petrus myös selittää nominatiivin *filius* vaativan genetiiviä *Pelei* lauseessa *Achilles fuit filius Pelei* omistamisen merkityksen vuoksi.¹³⁷

Ablatiivin käytöstä **seuraussuhteen** osoittamisessa (*consequentia*) esimerkiksi on lainattu Priscianuksen viidennessä kirjasta *sole ascendente dies fit*, joka on muutettu genetiiviin **solis ascendentis dies fit*, jotta kreikan genetiivi tulisi ilmi.¹³⁸ Petrus käyttää rakenteesta nimeä ablativus absolutus, mutta termi ei ole peräisin Priscianukselta, joka käyttää ainoastaan termiä *consequentia*.¹³⁹ **Vertailumuotojen** käsittelyssä Petrus ottaa

¹³³ Petrus, *Summa* 1018,68–76.

¹³⁴ Petrus, *Summa* 1016,19–23: *Dicit ergo quod nominativi et vocativi casus absoluti sunt, id est, absolute in constructione ponuntur, ut 'Ego Priscianus intelligens delector', absoluti sunt ibi isti tres nominativi quia omnes inter se et cum eodem verbo intransitive construuntur et ad eandem referuntur personam.* Esimerkki on sovitettu kohdasta Prisc. *gramm.* III,159,23 *ego intellegens delector*.

¹³⁵ Petrus, *Summa* 1017,53–60: *Quando autem nominativus exigit genitivum casum, necesse est ut addatur substantivum verbum vel eius participium, ut 'Filius Herculis sum' vel 'Filius Herculis esse dicor' vel 'Ego ens filius Herculis facio hoc'. Invenitur tamen quandoque nominativus cum genitivo positus preter substantivum verbum vel eius participium, ut 'Achilles filius Pelei bellans multos interfecit Troianos'. Ibi tamen intelligitur verbum substantivum vel eius participium, scilicet 'Achilles ens filius Pelei, id est qui est vel qui erat, quia 'ens' cum sit participium presentis et preteriti imperfecti temporis est.*

¹³⁶ Petrus, *Summa* 1018,68–76.

¹³⁷ Pinborgin editiossa on tässä mukana myös lyhyt kohta, jossa käsitellään virheellisiä lauserakenteita, kuten **fili cuiuslibet*.

¹³⁸ Prisc. *gramm.* II,190,2–190,25.

¹³⁹ Nimitys *ablativus absolutus* esiintyy tietävästi ensimmäisen kerran Alberic Montecassinolaisen *Ars dictaminis* -teoksessa. Copeland – Sluiter 2009, 314–315.

esille lauseen *iste est dicior auri illo*, josta hän selittää komparatiivin *dicior* hallitsevan niin ablatiivia *illo* kuin genetiiviä *auri*, koska komparatiivimuoto *dicior* vaatii samaa sijamuotoa kuin sen positiivimuoto *dives*. Hän antaa kriteeriksi **partisiipin ja nominin erottamiselle** vertailumuodoissa taivuttamisen eli silloin, kun *amans (illius)* on substantiivi siitä voi muodostaa vertailumuodot, mutta ei partisiippina *amans (illum)*. Datiivin kohdalla *equiperantia* substantiivien kanssa Petruksella on esimerkkeinä *servus domini et domini servus*, sen sijaan Priscianuksella on *pater filii* ja *filius patris*. Petruksella on tässä vain sanajärjestyksen muutos, mikä ei aiheuta merkityksen muuttumista, kun taas Priscianuksella lausekkeen pääsana ja määrite ovat vaihtaneet paikkaa. Petrus on jättänyt Priscianuksen kirjallisuusesimerkeistä kolme jäljelle.

5.2 De regimine

Petrus rinnastaa aluksi Priscianuksen *exigentia*-käsitteen ja omanaikaisensa *regimen*-käsitteen. *Regimen*-termin selitetään tarkoittavan, että "yksi sana ottaa seurakseen (*assumit*) toisen sanan oman merkityksensä määrittämiseksi".¹⁴⁰ Petrus käsittelee ensin intransitiivilauseita, joissa verbin sanotaan hallitsevan nominatiivia, koska nominatiivin (eli subjektin) avulla verbi määrittää oman merkityksensä. Pelkkä *currit* merkitsee toimintaa (*actus*), jota ei voi kuitenkaan olla, jos se ei liity johonkuhun. Tämän vuoksi verbin merkityksen määrittämiseksi täytyy sanoa *Socrates currit*. Petrus kuitenkin jatkaa, että tämä määritelmä ei ole kovin toimiva, sillä jos *regimen* tarkoittaisi merkityksen määrittämistä, olisi parempi ennemmin sanoa, että nominatiivi hallitsee verbiä. Petrus rinnastaa tällaisen ajatuskulun siihen, että myös obliikvisija hallitsisi prepositiota, missä ei ole järkeä (*caret ratione*). Tämä johtuu siitä, että hän käsittelee *regimen*-käsitteen alla niin subjektin ja predikaatin kongruenssia kuin nominilausekkeiden rektiota, jotka ovat kuitenkin kaksi erillistä asiaa.

Tällä tavalla ajateltuna substantiivi hallitsee adjektiivia lauseessa. Kun näet sanon *homo albus currit*, *albus* liitetään tähän substantiiviin *homo* [substantiivin] oman merkityksen määrittämiseksi, koska siihen liitettynä [adjektiivi] määrittää ja varmistaa sen [substantiivin] merkityksen. Miksi tässä *homo* hallitsee tätä adjektiivia *albus*, mikä on vastoin Priscianuksen opetusta? Kuitenkin jotkut ovat uskaltaneet sanoa, että tässä adjektiivia hallitsee substantiivi, sanoen että itse nominatiivia *homo* hallitsee tuo verbi *currit*. [Sanaa] *albus* puolestaan hallitsee nominatiivi. Miksi? Koska

¹⁴⁰ Petrus, *Summa* 1050,93–95: *dictionem regere dictionem non est aliud quam unam dictionem assumere aliam in constructione ad determinationem sue significationis*.

substantiivi hallitsee adjektiivia, joka on lisätty sen seuraksi substantiivin merkityksen määrittämiseksi. Mutta en ole löytänyt tätä yhdenkään auktorin teksteistä. Siispä tämän vuoksi en halua sanoa, että sanan hallitseminen (*regere*) olisi sen liittämistä lauseeseen sen merkityksen määrittämiseksi. Vaan jotta sanoisin lyhyemmin ja totuudellisemmin, se, että sana hallitsee toista sanaa, ei ole mitään muuta kuin että se vetää toisen sanan kanssaan samaan lauseeseen lauseen täydelliseksi saattamiseksi, en siis tarkoita, että merkityksen määrittämiseksi.¹⁴¹

Petrus käsittelee tässä välissä nominin ja verbin välistä suhdetta lauseen täydellisyyden (*perfectio constructionis*) osalta. Petrus on käsitellyt Priscianuksen lauseen (*oratio*) määritelmän *Summa*-teoksensa alkupuolella ja korostaa siinä ilmenevää täydellisyyden vaatimusta.¹⁴² Hän sanoo myös varsin mielenkiintoisesti, että nomini itsessään ei merkitse referenttiään, vaan jotain mitä siitä sanotaan.¹⁴³ Tämä ajatus on peräisin logiikasta. Petrus ei kuitenkaan sovello selityksessään *suppositum–appositum*-termejä.

Selitettyään, että nominatiivi itsessään ei merkitse referenttiään, vaan tarvitsee avukseen verbin, jotta se, mitä nominatiivista sanotaan, tulisi ilmi, Petrus päättelee, että on ilmiselvää, ettei substantiivi voi hallita adjektiivia. Lauseessa *homo albus currit* on adjektiivi mukana substantiivin merkityksen määrittämiseksi, ei lauserakenteen täydellisyyden vuoksi. Pelkkä *homo* olisi liian vaillinainen merkitykseltään ja siksi verbi vaatii lauseeseen mukaan adjektiivin, jotta merkitys olisi tarkemmin määritelty (*nimis vaga esset locutio, ideoque ad determinationem significationis necesse est addere ipsi substantivo adiectivum*). Petrus ei kuitenkaan puutu nominilausekkeen sisäiseen kongruenssiin ja samarefenttisyyteen eli siihen, miksi molemmat nominit ovat nominatiivissa.

Verbin vaatimaa rektiota Petrus selittää sillä, että verbi hallitsee obliikveja *ad maiorem constructionis perfectionem*, mistä Kneepkens on tehnyt huomion, että tätä ilmaisua

¹⁴¹ Petrus, *Summa* 1050,12–1051,26: *Cum enim dico 'Homo albus currit', 'albus' adiungitur huic substantivo 'homo' ad determinationem sue significationis, quia ei adiunctum determinat et certificat eius significationem. Quare ibi 'homo' regit istum adiectivum 'albus', quod est contra Priscianum, quamvis quidam ausi sunt dicere, quod ibi adiectivum regitur a substantivo dicentes quod iste nominativus 'homo' regitur ab illo verbo 'currit'. Quare? Quia substantivum regit adiectivum ad determinationem sue significationis sibi additum. Sed hoc apud nullum auctorem inveni. Propter hec ergo et alia plura nolo dicere quod regere dictionem sit eam adiungere sibi in constructione ad determinationem sue significationis. Sed ut brevius et verius dicam, dictionem regere aliam dictionem nichil aliud est quam trahere secum eam in constructione ad constructionis perfectionem, non autem dico, ad significationis determinationem.*

¹⁴² Petrus, *Summa* 178,66–179,84.

¹⁴³ Petrus, *Summa* 1052,52–53: *Non autem e converso est verum quod nomen trahat verbum secum in constructionem quia nomen non significat rem suam ut aliquid de ea dicitur.*

käytetään ainoastaan obliikvisijojen yhteydessä. Ilmausta *ad constructionis perfectionem* käytetään verbin ja subjektin välisestä suhteesta.¹⁴⁴ Petrus huomioi *legere*-verbin mono- ja divalentin luonteen, eli verbiin voi liittää akkusatiiviobjektin, vaikka pelkkä *legit* on jo itsessään täydellinen lause, mutta erimerkityksinen (*exercet lectionem*). Petrus selittää partisiipin hallitsevan myös obliikvisijaa, koska se on johdettu verbistä. Verbin mono- tai divalentti luonne säilyy myös partisiipissa, joten on mahdollista sanoa ns. enemmän täydellisesti *intelligens Virgilium delector* ja intransitiivisesti (*absolute*) *intelligens delector*.

Nominilausekkeiden rektiota Petrus perustelee sillä, että jotkut nominit merkityksensä takia vetävät mukaansa obliikvisijaisen sanan. Sana *pater* merkitsee sellaista referenttiä (*res*), joka riippuu genetiivillä *filii* ilmaistusta referentistä. Petrus käyttää termiä *ex vi relativa* ilmaisemaan tätä sanojen välistä implikointisuhdetta. Taustalla on myös Priscianuksen käyttämä filosofian termi *nomina ad aliquid dicta* eli suhteen sanat, joita esimerkiksi juuri *filius* ja *pater* ovat, koska ne ovat semantiikaltaan keskinäisessä riippuvuussuhteessa.¹⁴⁵ Vastaavasti *similis* vaatii datiivisijaista sanaa seurakseen. Lisäksi Petrus selittää pronominilauseketta *istud vini*, jonka Priscianus kuulemma sanoo johtuvan verbistä, koska rakenteen voisi muodostaa myös *istud vinum*, koska kyseessä on kielikuva (*figura*). Luvun lopussa Petrus nostaa esille lauseen *ego sedeo iudex*, johon täytyy ymmärtää implikoituna *ens*, koska *iudex* on appositiona.

5.3 Analyysi

Petrus käyttää lähes yksinomaan sanoja *exigere*, *regere* ja *construere* selittäessään Priscianuksen nominilausekkeiden syntaksin kuvausta.¹⁴⁶ *De regimine* -luvussa käytetään lisäksi sanaa *trahere* synonyymisessa merkityksessä.¹⁴⁷ Referenttiin viitataan sanalla *res* (*significata*), eikä Priscianuksen käyttämällä sanalla *persona*, joka viittaa myös kieliopilliseen persoonamuotoon. Petruksen käyttämä *ex resolutione* tarkoittaa rakenteen ilmaisua toisen rakenteen avulla eli parafrasilla. Priscianus käyttää samassa tarkoituksessa ilmaisuja *interpretari* (213,11) ja *id est* (*passim*). Petrus pitäytyy

¹⁴⁴ Kneepkens 1978, 135–136.

¹⁴⁵ Petrus, *Summa* 1054,94–96: *Nomen etiam exigit obliquum casum quia quoddam nomen significat rem ut pendet ex re significata per obliquum, ut 'pater' ex vi relativa significat rem ut pendet ex re significata per genetivum*. Ks. Luhtala 2005, 75–76.

¹⁴⁶ Kaikki käytetyt verbit ovat: *exigere* 66 kpl, *regere* 35 kpl, *construere* 28 kpl, *ponere* 5 kpl, *adiungere* ja *iungere* 2 kpl, *ponere* ja *obicere* 1 kpl.

¹⁴⁷ *De regimine* -luvun verbit ovat: *regere* 51 kpl, *trahere* 18 kpl, *exigere* 11 kpl, *adiungere* 4 kpl, *assumere* ja *construere* 3 kpl, *coniungere* 1 kpl.

selityksessään Priscianukselta periytyvässä ajatuksessa siitä, että verbi hallitsee nomineja. Priscianus ei tosin missään vaiheessa väitä, että verbi vaatisi merkityksen täydellistämiseksi adjektiiveja mukaan lauseeseen. Petruksen painotus siitä, että täydellinen lause koostuu substantiivista ja verbistä, pohjautuu ainakin osittain Priscianuksen esitykseen *Institutiones grammaticae* XVII kirjan alussa.¹⁴⁸ Petruksen selitys nominilausekkeiden rektiosta nojaa semantiikkaan ja sanojen välisiin dependenssisuhteisiin.

Petruksen teoriassa ensisijaista on lauseen täydellinen rakenne, ei merkityksen täydellisyys tai merkityksen tarkentaminen. Eniten painoarvoa annetaan nominatiivin ja verbin väliselle suhteelle ja lauseen täydellisyydelle. Petrus erottaa lauseen täydellisyyden (verbin ja nominin välinen suhde) ja merkityksen tarkentamisen (substantiivin ja adjektiivin tai kahden nominin välinen suhde). Hän siis erittelee semanttisen määrittämisen ja syntaktisen kongruenssin, jonka avulla syntyy täydellinen lause. Petrus käyttää semanttisen tarkentamisen kriteerinä kuulijan mielenkiintoa ja lausuman informaatioarvoa, kuten *unde auditor semper expectat cuius pater*. Petruksen teoria sopii *ad aliquid dicta* substantiiveista muodostettaviin lausekkeisiin, mutta ei muita substantiiveja tai varsinkaan adjektiiveja sisältäviin lausekkeisiin. Petruksen mukaan nominilausekkeiden muodostamisen syynä on *determinatio significationis*, kun taas kokonaisuun verbilausekkeisiin liittyy *perfectio constructionis*.

6. Alexander de Villa Dei: *Doctrinale puerorum*

Alexander de Villa Dein¹⁴⁹ (n. 1170–1240/50) runomuotoinen kielioppi *Doctrinale puerorum* ilmestyi vuonna 1199. Leoniinisella heksametrillä kirjoitettu käytännöllinen kielioppi oli tarkoitettu opiskeltavaksi Donatuksen *Ars minor* ja Priscianuksen *Institutiones grammaticae* -teosten välissä. 1200-luvun puoliväliin mennessä erotettiin toisistaan käytännöllinen, pedagoginen kielioppi (*grammatica positiva* tai *practica*) ja spekulatiivinen, teoreettinen kielioppi (*grammatica speculativa* tai *theorica*), kuten Petruksen *Summa* edellä. Jakoon vaikutti osaltaan aristoteelisestä filosofiasta peräisin oleva tieteiden jako käytännöllisiin ja teoreettisiin. Syntaksi kuului alun perin teoreettisten kielioppien piiriin, mutta tuli keskiajalla osaksi pedagogisia kielioppeja.¹⁵⁰ *Doctrinale* tuli välittömästi ilmestymisensä jälkeen laajaan käyttöön ja sen suosio jatkui

¹⁴⁸ Prisc. gramm. III, 116, 6–25. Priscianuksen esitykseen ovat vaikuttaneet filosofian määritelmät.

¹⁴⁹ Myös Alexander of Villedieu tai Alexandre de Villedieu.

¹⁵⁰ Luhtala 2013, 361, 370.

1500-luvulle saakka. Teos on kokonaisuudessaan 2645-säkeinen ja kattaa morfologian, syntaksin, metriikan ja kielikuvat. *Doctrinale* oli tarkoitettu opiskeltavaksi vakiintuneeseen tapaan glossaamalla, minkä Alexander mainitsee heti teoksensa alussa. Kuuluisin *Doctrinale*-runokieliopista tehty glossa tunnetaan nimellä *Admirantes*. Tulkinassa olen käyttänyt apuna Reichlingin kommentaaria, jossa tekstiä on vertailtu muun muassa Priscianukseen, *Admirantes*-glossaan ja humanisti Despauteriuksen kirjoittamaan syntaksiin, ja Thurot'n tutkimusta.¹⁵¹

Alexander aloittaa syntaksin käsittelyn *Doctrinale*-teoksensa kahdeksannessa luvussa, joka kuuluu teoksen toiseen osaan. Tämä heijastelee lauseopin erottamista muoto-opista kuten Priscianuksellakin. Hän käsittelee obliikvisijat vakiintuneessa järjestyksessä (genetiivi, datiivi, akkusatiivi, ablatiivi). Runomittaan sovittamisen vuoksi sijojen nimien sijasta niihin viitataan usein ordinaaliluvuilla.¹⁵² *Rectus* viittaa ainoastaan nominatiiviin, Priscianuksella se kattoi myös vokatiivin.

Alexander illustroi selityksiään runsailla esimerkeillä, lähes puolet tässä käsitellyistä säkeistä ovat esimerkkejä. Runomittaan sovittamisen vuoksi esimerkeistä suurin osa on Alexanderin itse kehittämiä, osa on kristillisiä ja jotkin ovat peräisin klassisesta kirjallisuudesta, joskus Priscianuksen kielioffin välityksellä. Alexander käy obliikvisijojen rektion läpi sijoittain, kaikkien sanaluokkien osalta. Ensimmäisenä käydään läpi substantiivilausekkeet, sitten verbilausekkeet ja muut sanaluokat. Alexanderin syntaksin selitys ei etene täysin järjestyksessä, mutta esittelen ensin hänen transitiivisuuskäsityksensä ja sen jälkeen rektiota, appositiota ja obliikvisijojen syntaksia koskevat luokittelut.

6.1 Rektio, kongruenssi, appositio, transitio ja intransitio

Alexander aloittaa syntaksin selittämisen mainitsemalla, että nyt on aika käsitellä **rektiota** (*hic iubet ordo libri vocum regimen reserari*). Ensimmäisenä selitetään *intransitio*, jossa verbi ottaa subjektikseen (*supponere*) suoran sijan, eli nominatiivin. Subjektin ja verbin välinen hallintasuhde johtuu persoonan merkityksen ilmaisusta (*ex*

¹⁵¹ Thurot 1868, 273–326.

¹⁵² *Secundus* = genetiivi, *tertius* = datiivi, *quartus* = akkusatiivi, *quintus* = vokatiivi ja *sextus* = ablatiivi.

vi personae), kun taas olemista, nimittämistä tai vastaavaa merkitsevät verbit hallitsevat luonnostaan jäljessään tulevaa nominatiivia (*natura, apponere*).¹⁵³

Seuraavan luvun alussa Alexander jakaa **rakenteen** (*constructio*) kahtia *intransitio* ja *transitio* -käsitteiden avulla. *Transitio*ssa lauseenjäsenet viittaavat eri henkilöihin, kun taas *intransitio*ssa ei tapahdu siirtymää. Verbien osalta *transitio* jakautuu kahteen alatyyppiin: yksinkertainen (*simplex*, kuten *hic socium superat*) ja retransitiivinen (*retransitiva*, kuten *exorat Marcum Cicero, quod diligit ipsum*). Verbilausekkeissa *intransition* alatyyppeihin kuuluvat yksinkertainen (*simplex*, kuten *Tullius est Marcus*) ja refleksiivinen (*reciproca*, kuten *hic regit se*). Substantiivilausekkeita ei jaeta vastaavanlaisiin alakategorioihin. Niiden osalta Alexander erottelee henkilöiden välisen transition (*transitio personarum*) verbin aiheuttamasta teon transitioista (*transitio actuum*). Jos toiminta ei siirry verbin aiheuttamana *transition* tai *passion* takia toiseen referenttiin, vaan yhdestä nominista toiseen, kyseessä on henkilöiden välinen *transitio personarum*, kuten *filius Alphaei* ja *Iacobi Maria*. Edeltävät keskiaikaiset grammatikot Hugo tai Petrus eivät käytä termejä *transitio personarum* tai *actuum*. Alexander ei kuitenkaan selitä tätä terminologiaansa kunnolla. Substantiivilausekkeen sisäinen **kongruenssi** mainitaan myöhemmin lyhyesti adjektiivin (*mobilis*) ja substantiivin (*fixus*) välisen kongruenssin kohdalla, mistä ei anneta esimerkkiä. Kuitenkin poikkeuksena adjektiivin ja substantiivin väliseen lukukongruenssiin Alexander antaa lauseet *hic venit una sororum; / est inter fratres bonus aut de fratribus unus*, mutta ei mainitse, että tässä olisi kyse *transitio*-rakenteesta.¹⁵⁴ Vastaava esimerkki on genetiivin rektion käsittelyn yhteydessä (*duo, quartus eorum*). Samassa yhteydessä Alexander mainitsee myös nominilausekkeen pohjamuodossa olevan *esse*-verbin, joka pitää ymmärtää implikoiduksi.¹⁵⁵

Kahdeksannen luvun alussa Alexander käsittelee myös **appositiota**. Kyse ei kuitenkaan ole modistien *appositum*-termistä. Hän kertoo, että samaan asiaan viittaavien sanojen tulee olla samassa sijassa, vaikka ne voivat myös olla eri sukua ja sanajärjestyksessä yleisemmän tulee tulla ensin, eli *homo So(c)r(a)tes*. Tämän voi sinänsä käsittää viittaavan myös samasijaisen ja -referenttisen substantiivilausekkeen sisäiseen

¹⁵³ Alex. *Doctr.* VIII,1075–1082. Digitoituna:

<https://archive.org/stream/dasdoctrinale00alex#page/70/mode/2up>.

¹⁵⁴ Alex. *Doctr.* IX,1434–1438. *Mobilis et fixi naturam nosse decebit: / est adiectivum vocis vel significati. / solius est generis adiectivum, variatque / cum numero casum, velut: hic venit una sororum; / est inter fratres bonus aut de fratribus unus.*

¹⁵⁵ Alex. *Doctr.* IX,1433: *verbum multotiens substantivum petis extra.*

kongruenssiin. Priscianuksen tapaan seuraavaksi mainitaan nominien luontainen viittaus kolmanteen persoonaan, johon poikkeuksen tekevät vain ensimmäisen ja toisen persoonan pronominit. Alexander poikkeaa tässä yhteydessä käsittelemään nominien ja verbien väliseen kongruenssiin vaikuttavia kielikuvia, joita ovat *conceptio*, *prolepsis* ja *zeugma*. *Conceptio*ssa verbi kongruoi kahden eripersonaisen subjektin kanssa, kuten *ego tuque damus; ego te fraterque rogamus*.¹⁵⁶ Käsite ulotetaan koskemaan myös nominien (substantiivien ja adjektiivien) välistä kongruenssin vaihtelua kielikuvan mukaan. Priscianus puolestaan käsittelee kongruenssiin vaikuttavia kielikuvia XVII kirjassa.¹⁵⁷

6.2 Obliikvisijojen rektio

Kongruenssin käsittelyn jälkeen Alexander siirtyy obliikvisijojen syntaksin pariin.¹⁵⁸ Alexanderin typologiat ovat hyvin pitkälle jaoteltuja. Tämä piirre on ominainen myös myöhemmille keliiopeille. Obliikvien syntaksin selitys alkaa perinteiseen tapaan genetiivistä. Alexander luo genetiivin rektiota varten kolme laajempaa semanttista ryhmää, joiden lisäksi on erikseen luokittelemattomia semanttisia käyttöyhteyksiä. Lopputuloksena hän luettelee 27 erilaista esimerkein esiteltyä käyttöyhteyttä genetiiville substantiivilausekkeissa. Ensimmäisenä mainitaan **puhdas omistusrakenne**, *possessio pura*, kuten *istud mea res est* tai *regis equus*.¹⁵⁹ Toinen genetiivin tyyppi, **osaan ja ominaisuuteen liittyvä** genetiivi (*pars propriumque*), jakautuu kahdeksaan alatyyppiin. Nämä ovat **ylistys** (*laus*) ja **moite** (*crimen*), joissa esimerkkeinä ovat *dextra viri fortis speciem superat mulieris* / *vir fortis dextrae*, *speciei femina mirae* / *vir duri capitis et formae femina turpis*. Seuraavina ovat **sisältö** (*contentum*) ja **sisältäjä** (*res quae continet illud*), kuten *vinum vasis et sunt duo dolia vini*, sekä **alamaisuuden** ja **ylemmyyden** ilmaisu, (*praelatio cum famulatu*) sekä **läheisyys** ja **vastakohtaisuus** (*proximitas, contrarietas*).¹⁶⁰ Sisältöä ja sisältäjää kuvaavia genetiivejä ei ole Priscianuksella, koska ne sopisivat ennemminkin numeraalien rektion yhteyteen.

Seuraavana omana tyyppinään ovat **or ja trix-päätteiset transitiiverbijohdannaiset**, joista mainitaan suoraan, että preesensin partisiipin voi laittaa nominin tilalle, koska

¹⁵⁶ Alex. *Doctr.* VIII,1093–1108.

¹⁵⁷ Prisc. *gramm.* III,183,17–184,20.

¹⁵⁸ Alex. *Doctr.* VIII,1131–1135.

¹⁵⁹ Alex. *Doctr.* VIII,1136–1139. Reichlingin kommentaarin mukaan Alexander tarkoittaa kohdassa *si petis adiungi, non est possessio pura*, että ei voi sanoa naapuriaan osoittaessa vain "tuo on minun" vaan täytyy sanoa "tuo on minun naapurini".

¹⁶⁰ Alex. *Doctr.* VIII,1141–1155.

niillä on sama merkitys, kuten *amator/amans/amatrix vini*. Niihin yhdistetään myös **dus-päätteiset adjektiivit**, kuten *cupidus ludi puer est timidusque flagelli*. Lisäksi eritellään **teosten tekijyys** (*artifici regimen datur hic [genetivus], ut epistola Pauli*), samoin kuin **syy** (*quodque fit ob causam*, kuten *busta parentum*), **aiheuttaja** (*effectus nomen causae*, kuten *effectus culpa pudor est et poena reatus*), **hallitsija** (*virtus vera Dei nos crimine purget ab omni*) sekä vielä **materiaalin** ilmaisu, jonka voi muodostaa myös rakenteella *ex/de+ablatiivi* (*materiam signans*, kuten *anulus auri*). Nämä nimitykset pohjaavat jossain määrin Aristoteleen syyopin jaotteluun. Lisäksi mainitaan **suhteen sanat** (*adde relativum: sunt dupla quaterna duorum*), johon on kuitenkin liitetty numeraaleja, eikä esimerkiksi lauseketyyppejä *filius patris*.¹⁶¹

Kolmas oma ryhmänsä on **partitiivinen** ilmaus genetiivirakenteella. Muista poiketen Alexander käsittelee tässä yhteydessä myös indefiniittipronominit sekä numeraalit, kuten *quilibet, alter, uter, neuter, duo, quartus eorum*, mihin on luultavasti vaikuttanut Priscianuksen pronominikäsitys.¹⁶² Alexander sisällyttää partitiivisiin ilmauksiin myös **vertailuasteet**. Komparatiivista käytetään nimeä *gradus medius* ja superlatiivista nimeä *gradus summus*. Superlatiivin mainitaan voivan hallita kahta genetiiviä, jos toinen genetiiveistä kuuluu eri lausekkeeseen, kuten *esse solet nemorum regum ditissimus iste*, jossa esimerkki pohjautuu Priscianuksen *Aeneis*-lainaukseen. Genetiivin rektion käsittely loppuu luetteloon kuudesta erityiskäyttöyhteydestä. Ne ovat **tottumus** (*de consuetudine*, kuten *laetitia cathedram*), **ylittävyys** (*additur excellens: flos florum virgo beata*), **hintä, ikä, mitta** ja **edustamisen** ilmaisu sekä **erisnimen täydennykseksi yhdistäminen** (*per supplementum propriis*, kuten *Dalida Samsonis*).¹⁶³ Tämän jälkeen käsitellään genetiivin kanssa rakentuvia verbiirakenteita (säkeet 1195–1201) ja lokatiivia (säkeet 1202–1207). Lokatiivisesta genetiivistä mainitaan, että sillä ei ole pääsanaa (*rectore caret*).

¹⁶¹ Alex. *Doctr.* VIII,1156–1171.

¹⁶² Priscianus luki pronomineiksi ainoastaan persoona- ja demonstratiivipronominit, kuten *ego, tu, hic, iste ipse, ille*. Hän piti interrogatiiveja ja indefiniittisiä sanoja substantiiveina, mikä saattaa olla vaikuttanut siihen, että muutaman säkeen päästä Alexander mainitsee jopa kolmannen persoonan pronominit (*haec, ista, illa*) osana genetiivin rektiota. Demonstratiivipronominit olivat muuttuneet artikkelimaisemmiksi jo vuosisatoja ennen Alexanderia. Ks. Luhtala 2005, 80.

¹⁶³ Alex. *Doctr.* VIII,1172–1194. Reichlingin mukaan säe 1194 *multaque comperies, cum possessiva resolves* tarkoittaa genetiivistä johdettuja adjektiiveja, kuten *Evandrius ensis*, mutta en ole samaa mieltä säkeen merkityksestä. Mielestäni se tarkoittaa vain, että genetiivi on hyvin monikäyttöinen, varsinkin koska esimerkki puuttuu. Myös Thurot'n tutkimuksessa puolletaan tätä näkökantaa.

Datiivin käsittely sisältää kahdeksan erilaista käyttöyhteyttä. Ensimmäisenä on **omistusrakenne** eli datiivin ja *esse*-verbin käyttö omistuksen ilmaisussa. Seuraavina ovat datiivin käyttö **suhteen**, **vastakohtaisuuden** ja **sukulaisuuden** ilmaisun yhteydessä (*relativa, contrarietas, proximitas*). Alexander mainitsee lisäksi *-bilis* ja *-dus*-loppuisten **verbijohdannaisten** (adjektiivien) käytön, mistä esimerkkeinä ovat *amabilis* ja *amandus*. **Tuomitsemisen** ja **hyödyn** ilmaisun yhteydessä käytetään datiivia (*damnum, utile*), samoin kuin yleisesti **hankkimisen** yhteydessä eli *adquisitio*. Alexander vaikuttaa erottelevan tuomitsemisen ja hyödyn ilmaisun yleisestä hankkimisesta.¹⁶⁴ Tämän jälkeen siirrytään datiivilla järjestyviin verbirakenteisiin ja interjektioihin (säkeet 1221–1233). Datiivin yhteydessä ei mainita minkäänlaista itsenäistä, rektion piiriin kuulumatonta rakennetta.

Akkusatiivilla muodostettaviin substantiivilausekkeisiin luetaan vain **synekdokee** (*synodoche*), josta annetaan esimerkeiksi *faciem nigra dentes / albet, nuda pedes, mulier redemita capillos*.¹⁶⁵ Muut akkusatiivirektiot ovat verbien syntaksista tai semantiikasta juontuvia. Alexander käyttää termiä *vi transitionis* kuvaamaan verbin ja objektin välistä hallintasuhdetta (*regitur vi transitionis*).¹⁶⁶ Akkusatiiviin liittyvien verbirakenteiden käsittelyn kesken mainitaan akkusatiivin käyttö ilman sitä hallitsevaa sanaa, eli adverbiaalisessa käytössä, jota Reichling kutsuu kommentaarissa absoluuttiseksi akkusatiiviksi (*vive Deum*).¹⁶⁷ Alexander käyttää verbirakenteiden käsittelyssä termiä *vi verbi* 'verbin merkityksen takia'. Lisäksi käsitellään akkusatiivin käyttö prepositioiden kanssa ja paikannimissä. Paikannimien yhteydessä mainitaan seuraavasti: *saepe regente loci nomen caret, ut Babylonem / rusque, domum vel militiam rex vadit humumque* eli että paikannimen yhteydessä siihen ei yleensä liity ollenkaan hallitsevaa pääsanaa eli tässä tapauksessa prepositiota.

Ablatiivia käsitellään substantiivien (ja adjektiivien) kanssa viidentoista käyttöyhteyden osalta. Ensimmäisenä ovat **vertailumuodot**, josta esimerkkinä on *ditior est auro sapiens Salomone Sibylla*, johon liittyy myös **ylittämisen** ilmaisu, jossa on kuitenkin käytetty kokonaisia lauseita, kuten *hoc lignum digitis excedit quatuor illud*. Ablatiivia käsitellään myös **lopputuloksen** aiheuttavana (*remque notans fieri regit id, quo res ea*

¹⁶⁴ Alex. Doctr. VIII,1208–1220.

¹⁶⁵ Alex. Doctr. VIII,1235–1237.

¹⁶⁶ Alex. Doctr. VIII,1248, 1253–54: *doctrinam capiens [discipulos] regitur vi transitionis --- accusativis data per vim transitionis, si vox concordet, activa frequenter habebis*.

¹⁶⁷ Alex. Doctr. VIII,1247–1275. *Saepe regente vitae modus, idque probato / vir bone, vive Deum, sic vives saecula cuncta*.

fiet / orator verbis vincit, vir bellicus armis), minkä Hugo oli yhdistänyt verbeihin instrumentaalisen ablatiivina, sekä **mittaa ilmaisevan adjektiivin** yhteydessä (*mobile mensuram designans addere debes / longum sex pedibus lignum latumque duobus*). Välissä Alexander mainitsee myös materiaalia, syytä, laajuutta, hintaa tai aikaa merkitsevien verbien yhdistämisen ablatiiviin. Lopputuloksen aiheuttamisesta on erotettu **tekemisen tavan** ilmaisu (*modus agendi*, kuten *accentu plura proferre solemus acuto*). *Vultu virgo decora* on nimetty **synekdokeeksi**. Omat esimerkit on annettu myös **koristelun** (*ornatum subdis: indutus vestibis albis*), **ominaisuuden** (*toti da partem, subiecto proprietatem*), **ylistyksen** (*laus*) ja **moitteen** (*vituperamen*) ilmaisuista. Alexander rinnastaa **ominaisuutta** (*proprietas*, kuten *viribus invictus*) merkitsevät verbit ja adjektiivit (*mobile*) **välinettä** tai **syytä** (*instrumentum, causa*) ilmaiseviin substantiiveihin (*nomina*). **Puuttumisesta** tai **yltäkylläisyydestä** (*reque carere notans*) Alexander mainitsee sanat *plenus, inops, pauper* ja *egenus*, jotka voidaan yhdistää myös toiseen sijaan eli genetiiviin. Alexander käsittelee myös ablatiivin käyttöä prepositioiden yhteydessä (säkeet 1333–1334) sekä passiivimuodoissa (säkeet 1335–1338). Kahtena viimeisenä ablatiivityyppinä ovat ilman pääsanaa esiintyvät käyttöyhteydet. Ablativus absolutusta Alexander kutsuu mittaan sovittamisen vuoksi nimellä *ablativus solutus* (*sunt ablativi plures rectore soluti*) ja ablatiivisijaisten lokatiivien kohdalla mainitaan, että niiltä puuttuu pääsana (*regente carebit*).¹⁶⁸ Alexander on erottanut ablativus absolutuksen omaksi kategoriakseen ja myös Hugolla se oli verbien rektion yhteydessä. Tämä johtunee ablativus absolutuksen adverbialisuudesta ja siitä, ettei se ole alisteinen lauseen predikaatille eikä subjektille.

Viimeisenä käsitellään lokatiivisia interrogatiiveja ja partisiipin merkitystä. Alexander esittelee neljä kriteeriä, milloin partisiipista tulee nomini: se vaihtaa rektiotaan, se menettää aikamuotonsa, se muuttuu vertailtavaksi tai siitä tehdään yhdyssana sellaisen sanan kanssa, johon sen pohjaverbi ei yhdisty.¹⁶⁹ Tämän jälkeen Alexander siirtyy käsittelemään sanajärjestystä, joka oli merkittävä osa syntaksia keskiajalla.

6.3 Analyysi

Alexander käsittelee obliikvisijojen syntaksin järjestelmällisesti sija kerrallaan. Ensin käsitellään substantiivirektio, sen jälkeen verbirektio, muihin sanaluokkiin kuuluvien pääsanojen aiheuttama rektio ja lopuksi obliikvisijan käyttö itsenäisenä. Obliikvisijan

¹⁶⁸ Alex. *Doctr.* 1288–1350.

¹⁶⁹ Alex. *Doctr.* 1351–1368.

yleisin rektio mainitaan aina ensimmäisenä. Hän mainitsee vain kerran, jos synonyymisen rakenteen voi muodostaa myös toisen sijamuodon avulla, kun genetiivin käsittelyssä mainitaan materiaalin ilmaisu myös *ex* tai *de*-preposition ja ablatiivin avulla. Ablatiivin rektion selityksessä ei mainita tätä materiaalin ilmaisua substantiivin vaatimana ollenkaan, vaan ainoastaan verbin semantiikan vaatimana. Tätä voi pitää huomattavana selkeytyksenä Priscianuksen diskursiivisuuteen verrattuna. Sijamuotojen semanttinen jako pitkällevietyihin typologioihin kuuluu opetuskielioppeihin. Alexander ei esittele täysin uusia semanttisia kriteereitä eri sijamuotojen käytölle, vaan jakaa aiemmat kattavammat kategoriat pienempiin osa-alueisiin. Genetiivin osalta Priscianuksen viisitoista eri käyttöyhteyttä on laajentunut kahdeksikymmeneksi-seitsemäksi, joista esimerkiksi numeraaleja sisältävät lausekkeet eivät kuulu Priscianuksen substantiivirektioiden käsittelyyn ollenkaan.

Perusteluna lukuisille kategorioille voidaan pitää pyrkimystä kattavuuteen ja semanttisen monimerkityksisyyden selvittämistä. Esimerkiksi *artifici* genetiivin kohdalla *epistola Pauli* korostaa eroa omistajuuden ja tekijyyden välillä, jotka molemmat ilmaistaan genetiivillä. Alexander nostaa esille obliivisijaisten sanojen käytön itsenäisinä ilman pääsanaa eli lokatiivisessa merkityksessä. Tätä käyttöyhteyttä ei ole käsitelty aiemmissa kielioppeissa syntaksin yhteydessä, eikä sitä mainita myöskään *Graecismuksessa*. Lokatiivin käsittäminen itsenäiseksi entiteetiksi saattaa johtua lokatiiville ominaisesta preposition puuttumisesta. Kuitenkaan sen ei myöskään sanota olevan verbin merkitystä täydentävä.

Alexanderilla ei vaikuta olevan mitään erityistä teoriaa substantiivilausekkeiden kuvauksen taustalla, vaan obliivisijojen rektiota käsitellään semanttisesti perusteltuna deskriptiiviseltä pohjalta. Alexander mainitsee vasta seuraavassa luvussa, että substantiivilausekkeiden rektio olisi *transitio personarum*, kuitenkin niin, että yhteys edellä käsiteltyihin substantiivilausekkeisiin jää melko tulkinnanvaraiseksi. Samaan aikaan ja aiemmin, esimerkiksi Petruksen kieliopissa, käsiteltiin varsin pitkälle kehiteltyjä ajatuksia rektion ja kongruenssin syistä. Tämä semanttiseen deskriptiivisyyteen pohjaaminen liittyy siihen, että *Doctrinale* oli tarkoitettu opiskeltavaksi keskitasolla. Alexander kuvaa ehkä myös osittain oman aikansa latinaa, eikä vain antiikin auktorien ymmärtämiseen tarvittavia käsitteitä.

Substantiivilausekkeiden rakenteiden selittämisessä ei käytetä parafraseja, esimerkiksi partisiippia *ens* ei esiinny kertaakaan. Tämä voi johtua runomuodosta tai kertoa Alexanderin omasta käsityksestä lausekkeiden rakenteesta tai siitä, että parafrasein selittämistä oletettiin käytettävän kommentaareissa ja opetuksessa. Kun oppimisen perustana oli ulkoaoppiminen ja glossaus, Alexanderin säkeisiin muotoillut kielioppisäännöt sointuineen olivat omiaan muistin tueksi.

Runomuotoon sovittamisen vuoksi sanastolliseen analyysiin Alexanderin kieliopin metakielestä täytyy suhtautua varauksella, mutta joitain termejä on mahdollista nostaa esille. Käsittelemässäni osuudessa Alexander käyttää noin kolmeakymmentä eri verbiä rektion tai kongruenssin ilmaisuun.¹⁷⁰ Joitain käytetään vain kerran (esim. *volere*, *construire*, *require*), mutta yleisimpiä ovat *iungere*, *regere*, *dare* ja *sociare*. Sen sijaan *exigere* ei esiinny kertaakaan *Doctrinalen* syntaksin käsittelyssä. Rinnastuksen (*conceptio*) käsittely osana kongruenssia ennen obliikvien rektiota eroaa Priscianuksesta, jolla *conceptio* kuului pronomien syntaksin yhteyteen (II,584,24–585,7). Sanaa *congruus* ei käytetä kertaakaan. Alexander käyttää termejä *mobile* ja *fixus* merkityksessä adjektiivi ja substantiivi. Termit ovat peräisin jo myöhäisantiikin kieliopeista, joissa *mobilis* tarkoitti substantiiveja tai adjektiiveja, joilla on eri pääte eri suvuissa, kun taas *fixus* tarkoitti sanoja, jotka eivät taivu suvussa.¹⁷¹ Lausekkeen pääsanana Alexander kutsuu termeillä *regens* ja *rector*. Kuvatessaan nominilausekkeiden rakenteita Alexander selittää, että lausekkeen pääsana (*rector*) hallitsee määritettään (esim. akkusatiivin yhteydessä) eli kyse ei enää ole täysin verbikeskeisyydestä, koska pääsana voi olla substantiivi tai verbi. Sanat *vi* ja *natura* esiintyvät muutamaa otteeseen Alexanderin tekstissä (*vi transitionis*, *vi verbi*, *natura verbi*), mutta eivät läheskään samalla tavalla kuin myöhemmissä modisteilta vaikutusta saaneissa kieliopeissa tai humanistikieliopeissa.

7. Eberhardus Bethuniensis: *Graecismus*

Eberhardus Bethuniensiksen¹⁷² (†1212) nimen alla kulkee runomuotoinen pedagoginen kielioppi *Graecismus*, joka on kirjoitettu 1200-luvun alussa, aivan muutaman vuoden

¹⁷⁰ Reichlingin tekstikriittisestä apparaatista käy ilmi, että käsikirjoituksissa on eriäviä kirjoitustapoja kuvauksessa käytettyjen verbien osalta, esim. säe 1309 *subiungitur* < *adiungitur*, *coniungitur*, koska esimerkiksi juuri *subiungere* on varsin poikkeava verbi. Tästä johtuen en anna tarkkaa lukua käytettyjen verbien määrästä.

¹⁷¹ Schad 2007, s.v. 'fixus' ja s.v. 'mobilis'.

¹⁷² Käsikirjoituksissa myös muun muassa nimillä Ebrardus ja Embrardus. Nykytutkimuksessa Eberhard of Béthune tai Évrard de Béthune.

sisällä Alexanderin *Doctrinale*-kieliopin ilmestymisestä. Teoksen nimi tulee sen kahdeksannesta luvusta, joka käsittelee kreikkalaisten sanojen etymologioita. Eberharduksen kieliopin sanaluokkien käsittelyjärjestys on Donatuksen mukainen eli substantiivi, pronomini, verbi, eikä Priscianuksen mukainen.¹⁷³ *Graecismus*-kielioppia ei pidetä kokonaan Eberharduksen kirjoittamana, vaan luvut I–VIII ja XXV–XXVII on ilmeisesti lisätty teokseen hänen kuolemansa jälkeen. Teoksesta löytyy myös yhtäläisyyksiä *Doctrinale*-teoksen kanssa sisäisen rakenteen ja joidenkin säkeiden osalta.¹⁷⁴

Syntaksia käsittelevä luku XXVII *De diasyntastica* on hyvin lyhyt, ainoastaan 61 säettä. Sisällöltään se kattaa tiivistettynä saman mitä Priscianuksen ja muiden edellä käsiteltyjen grammaatikkojen tekstit. Syntaksin käsittely alkaa persoonattomien verbien käsittelyllä, jonka jälkeen siirrytään adjektiivien ja substantiivien väliseen kongruenssiin sekä nominatiivin ja obliikvisijojen syntaksiin. Substantiivilausekkeiden syntaksin käsittely on 32 säettä, joten kuvaus sisältää lähinnä tyyppien nimitykset ja niiden esimerkit.

Nominatiivista kuvauksessa painotetaan sanajärjestystä, kuten Alexanderilla, eli verbin edessä oleva nominatiivi antaa (*reddere*) verbille persoonan, kun taas verbin jäljessä oleva nominatiivi johtuu siitä, että verbi ilmaisee olemista, nimittämistä tai vastaavaa. Esitys on samanlainen kuin muidenkin: subjektin ja predikaatin yhteys ja eksistentiaali- ja nimeämisverbien yhteys nominatiiviin. Esimerkkeinä ovat *vocor Ebrardus*, *sum bonus* ja *ambulo rectus*, jossa Eberhardus on yhdistänyt ilmeisesti intransitiiviverbiin adverbiaalinen, mikä saattaa johtua siitä, että Priscianuksella on esimerkkinä *ego Priscianus ambulo* juuri ennen vastaavaa kohtaa. Poikkeuksellisesti jo tässä yhteydessä mainitaan komparatiivi *quam*-konjunktion ja nominatiivin kanssa.¹⁷⁵

Genetiivistä Eberhardus luettelee ensin kuusi tapaa, joissa nomini yhdistetään genetiiviin ja antaa sen jälkeen esimerkit niistä. Nämä tyypit ovat **omistus** (*possessivue*, kuten *liber Ebrardi*), **distributiivinen** (*distributivue*, kuten *alter eorum*), **ylittäminen** (*excellenter*, kuten *caeli caelorum*), **vertailu** (*comparativue*, kuten *primus sociorum*), **luonnostaan** (*per naturam*, kuten *dignus laudis*) ja **seuraus** (*consecutivue*, kuten *saeculorum saecula*). Omistusrakenteessa esimerkkinä on *liber Eberhardi*, jota vastaavan

¹⁷³ Grondeux 2000, 22. Järjestysten erot on selitetty alaviitteessä 23.

¹⁷⁴ Grondeux 2000, 10–19. Nimitän kirjoittajaa kuitenkin Eberhardukseksi selkeyden vuoksi.

¹⁷⁵ Eberh. *Graec.* XXVII, 11–20.

epistola Pauli Alexander oli luokitellut teosten tekijyyden (*artifici regimen*) piiriin.¹⁷⁶ Distributiivinen genetiivi on Priscianuksella pronominiin yhteydessä. Datiivi puolestaan liitetään nominiin joko **saamista** ilmaisevana (*adquisitiue*, kuten *mihi commodus atque nociuus*), **luonnostaan** (*naturaliter*, kuten *ille mihi socius*) tai **itsenäisenä** eli ilman pääsanaa huudahdusten yhteydessä (*absoluendo*, kuten *uae mihi! uae uobis!*).¹⁷⁷ Alexander puolestaan ei nimitä interjektioihin liitettävää dativia itsenäiseksi.

Akkusatiivi yhdistetään samoin **luonnostaan** (*per naturam*) tai **kielikuvan** (*per figuram*) takia toiseen substantiiviin tai sitä käytetään **itsenäisesti** demonstratiivisen *ecce*-adverbin kanssa. Vokatiivin sanotaan olevan aina **itsenäisesti** (*absoluere*) ilman pääsanaa, paitsi jos se on adjektiivi (*mobilis*), koska silloin se vaatii seurakseen substantiivia (*fixus*). Ablatiiville annetaan viisi käyttöyhteyttä: **luonnostaan** (*per naturam*, kuten *plenus uino*), **vertailu** (*comparatiue*, kuten *fortior illo*), **syy** (*causa*, kuten *fessa labore*), **itsenäinen** (*absoluo cum dico*, kuten *legente magistro*) tai **ylittäminen** eli vertailu (*excessum*, kuten *pleno pede maior eo sum*).¹⁷⁸

Obliikvisijojen käytöstä verbien yhteydessä Eberhardus antaa vielä lyhyemmät selitykset, esimerkiksi dativista sanotaan sen järjestyvän verbin kanssa samalla tavoin kuin substantiivien kanssa. *Graecismus*-kieliopissa käytetään **transitiivisuutta** perusteena ainoastaan verbeihin liittyviin substantiiviobjekteihin, kuten genetiivin tai akkusatiivin liittyessä verbiin joko transitiivisesti tai luonnostaan (*transitiue uel naturaliter*). *Intransitio*-rakennetta ei mainita ollenkaan, ei nominien eikä verbien yhteydessä.

Eberhardus on ottanut syntaksiin mukaan myös taipumattomia sanoja eli interjektioita (*vae*) tai adverbejä (*ecce*), kuten Alexanderkin. Missään kohtaa ei käsitellä nominatiivia substantiivilausekkeen pääsanana eikä siihen liittyvää pääsanana ja määritteiden erillisyyttä. Syntaksiluvun lyhyys saattaa olla anonyymien kirjoittajansa tietoinen valinta, sillä edistyneellä tasolla käsiteltäisiin vielä Priscianuksen syntaksia. Verrattuna Alexanderin huomattavasti pidemmälle vietyyn luokitteluun Eberharduksen semanttiset kategoriat ovat hyvin laajoja ja esimerkinomaisia. Itsenäisesti esiintyvän obliikvisijan käsittely heijastelee myös Alexanderin esille nostamaa käyttöyhteyttä. *De diasyntastica-*

¹⁷⁶ Eberh. *Graec.* XXVII,21–27.

¹⁷⁷ Eberh. *Graec.* XXVII,28–31.

¹⁷⁸ Eberh. *Graec.* XXVII,32–43.

luvussa käytetään metakielessä kahdeksaa eri verbiä, muun muassa *iungere*, *construere* ja *regere*. *Doctrinale*-runokieliopin kanssa yhtäläistä on myös se, ettei *exigere* esiinny kertaakaan. Tässä vaiheessa käsittelytavoissa on havaittavissa painotuksen muuttumista, koska järjestyksen perustana on obliikvisija, johon liittyy eri sanaluokkia, eikä niinkään sanaluokka, johon liittyy obliikvisijoja. Substantiivi ja muut sanaluokat käsitellään tosin vielä ja jatkossakin erikseen verbistä. *Graecismus* on kokonaisuudessaan paljon lyhyempi kuin *Doctrinale*, mikä myös selittää sitä, ettei teoriaa määritellä juuri ollenkaan.

8. Syntaksi-*regule*: *Regule grammaticales, regimina et constructiones*

Tässä käsittelemäni *regule*-kielioppi edustaa keskiaikaista syntaksikielioppien perinnettä, johon vaikuttivat etenkin modistiset ajatusmallit. Huolimatta humanistien kielireformista 1500-luvun alusta on säilynyt lukuisia *regule*-kielioppeja.¹⁷⁹ Monet niistä oli tarkoitettu paikalliseen käyttöön, mikä ilmenee varsinkin kielioppien esimerkkien paikannimistä. Osa kielioppeista on selkeästi tarkoitettu opettajalle niissä olevien ohjeiden takia.¹⁸⁰ Kieliopit eroavat keskenään sisällöllisesti ja laajuudeltaan; joihinkin on yhdistetty morfologinen *Dominus que pars?* -rakenneanalyysikielioppi sekä analyysi sanajärjestyksestä, joka oli olennainen osa lauseoppia keskiajalla. *Regule*-osuudet käsittelevät nimensä mukaisesti syntaksiin liittyviä sääntöjä. Kielioppien sääntöjen määrän vaihtelusta huolimatta *regule*iden pääasiallinen sisältö on sama: eri sanaluokkien kongruenssi, rektio ja vertailuasteiden syntaksi.¹⁸¹ Kieliopista riippuen nominien sijoihin liittyvän syntaksin käsittely on laajaa, kuten tässä käsiteltävässä teoksessa, eli lähes kymmenen sivua, tai hyvinkin suppeaa.¹⁸² Tässä tutkittava kielioppi valikoitui käsiteltäväksi sisältönsä perusteella, koska siinä nominien syntaksin kuvaus oli tutkituista aineistoista syvällisintä. Se on rakenteeltaan varsin yhtenäinen esimerkiksi Italiassa käytetyimpien *regule*-kielioppien kanssa.¹⁸³

¹⁷⁹ Bayerische Staatsbibliothekin kokoelmissa on digitoituina useita 1500-luvun alussa painettuja *regule*-kielioppeja. <https://www.bsb-muenchen.de/literatursuche/digitale-sammlungen/>.

¹⁸⁰ Opettajalle tarkoitetuista ohjeista löytyy esimerkiksi tällaisia neuvoja: *debent autem pueri notare circa hanc regulam ne dicant peccando contra hanc regulam 'mater meus', sed 'mater mea' ---. Regule congruitatum. Regimina constructiones*. 1501. A ii v.

¹⁸¹ Neljän eri *regule*-kieliopin vertailun perusteella. Kolme muuta tutkimaani kielioppia ovat *Regule grammaticales minores*. XXXVI. (1512), *Regule puerorum remigii* (1506) ja *Regule congruitatum. Regimina constructiones* (1501).

¹⁸² Esimerkiksi *Regule congruitatum. Regimina constructiones* sisältää vain puoli sivua eli 16 riviä nominien lauseoppia.

¹⁸³ Verrattu Blackin teoksessa olevaan Tebaldon *Regule*-kieliopin sisällykseen. Black 2001, 96.

Tuntemattoman kirjoittajan syntaksikielioppi *Regule grammaticales, regimina et constructiones* on painettu vuonna 1507 Leipzigin Melchior Lotterin kirjapainossa.¹⁸⁴ Useassa kohtaa käytetään jäsentelyä kaarisulkeiden avulla.¹⁸⁵ Kielioppia on mahdollisesti käytetty rinnakkain teosten *Institutiones grammaticae* ja *Doctrinale* kanssa, sillä se alkaa viittauksilla Priscianukseen, Alexanderiin ja Aristoteleeseen.¹⁸⁶ Sisällöltään kielioppi on eräänlainen synteesi lähteinä käytetyistä teoksista. Kielioppi on rakenteeltaan järjestelmällinen. Harvoja poikkeuksia lukuun ottamatta kaikissa selityksissä toistuvat seuraavat elementit: esimerkki, lauseen tai lausekkeen sanajärjestyksen selitys, *ex vi*-nimitys ja sen tarkempi selitys sekä *Doctrinalen* säe. Alexanderin *Doctrinale*-teoksen säkeisiin liittyminen introdusoidaan kolmella eri tapaa: kysymyksellä *unde?*, suoraan viittaamalla säkeeseen eli *versus* tai *secundum hanc regulam Alexandri*. Sen sijaan suoria viittauksia Priscianukseen ei ole, vaikka jotkin selitykset ovat lähes suoraan Priscianuksen teoksesta, kuten possessiivisen genetiivin yhteydessä. Kielioppi alkaa lyhyellä sanajärjestyksen käsittelyllä, johon on liitetty *Doctrinalen* säkeitä, kuten lähes kaikkiin kieliopin selityksiin. Seuraavana on *Regimen grammaticale* -luku. Se alkaa tiiviillä kielifilosofisella yleiskatsauksella nominien ominaisuuksista (*accidentia*). Sijamuodot käsitellään vakiintuneessa järjestyksessä eli nominatiivi, genetiivi, datiivi, akkusatiivi, vokatiivi ja ablatiivi. Tässä kieliopissa *rectus* tarkoittaa sekä nominatiivia että vokatiivia.¹⁸⁷ Sijojen syntaksin käsittely on kieliopin edellä mainittujen esikuvien mukaisesti hyvin yksityiskohtaista.

Ennen nominatiivin käsittelyä on selitys sanojen välisistä hallintasuhteista eli **rektiosta**. Vapaasti käännettynä kohta kuuluu seuraavasti:

'Hallinta' ja 'hallita' eroavat vain teoriassa, niin kuin konkreettinen asia ja sen abstrakti määrite. Sillä, mitä nimitetään irrallisesti 'hallinnaksi' [rektioksi], tarkoitetaan samaa kuin sanalla 'hallita'. --- Erisnimi, kuten *Dalida Samsonis*, on vain hallitsemisen kohteena, samoin pronomini, kuten *ille currit*, ja kun tämä ymmärretään, hallinta toimii oikein. Yleisnimi, kuten

¹⁸⁴ Lotterien perheen kirjapaino oli merkittävässä osassa Martti Lutherin reformaation levityksessä. <http://www.deutsche-biographie.de/pnd119747162.html>. Katsottu 19.1.2016.

¹⁸⁵ Ks. Liite 5.

¹⁸⁶ Mainittujen kirjoittajien teokset tai niihin perustuvat kieliopit ovat oletettavasti toimineet tämän kieliopin lähteinä.

¹⁸⁷ A iii r: *Rectus est duplex: Primarius, qui locum primum inter rectos retinet, ut nominativus --- Secundarius, qui secundum locum inter rectos tenet, ut vocativus*. Vokatiivi käsitellään joko nominatiivin yhteydessä tai akkusatiivin ja ablatiivin välissä.

filius Barbare, ja partisiippi, kuten *amans lectionem*, hallitsevat ja ovat hallitsemisen kohteina.¹⁸⁸

Erisnimen ja yleisnimen erottelu pohjautuu filosofiaan ja löytyy myös Priscianukselta. Lauseessa *ille currit* on kyse Priscianuksenkin esikuvan mukaan intransitiivilauseesta, jossa nominatiivi on riippuvainen verbistä.

8.1 Nominatiivi

Tässä kieliopissa nominatiivin eri käyttöyhteydet on jaettu yhteentoista tyyppiin, joista yhdeksän johtuu suoraan verbistä (*regitur a verbo*), ja kaksi epäsuorasti verbin ellipsisistä. Näistä kahdesta ensimmäisenä on itsenäisen nominin käyttö, kun taas toisena on nominin käyttö adverbien yhteydessä (*ecce homo*). Nominatiivin käsittelyn avaa esimerkki *papa orat* ja sen selitys, mukaan lukien Alexanderin säe: '*Papa*' *est nominatiui casus et regitur a uerbo 'orat' a parte ante ex vi persone, per hanc regulam: Omne uerbum personale finiti modi regit nominatiuum a parte ante ex vi persone. Unde? 'Vult intransitio rectum supponere uerbo'*.¹⁸⁹ "'*Papa*' on nominatiivisijaisena ennen verbiä, joka hallitsee sitä persoonan merkityksen takia. Tämän säännön mukaan: Kaikki finiittiset persoonaverbit hallitsevat edessään olevaa nominatiivia persoonan [subjektin] merkityksen takia, mistä tulee säe 'intransitio haluaa yhdistää verbiin suoran sijan'." Kieliopin kaikki selitykset on muotoiltu tähän samaan rakenteeseen. Tässäkin selityksessä nominin alisteisuus verbille määrää nominin sijan. Subjektin olemiseen nominatiivissa vaikuttaa persoonan ilmaus (*ex vi persone*). Ajatus esiintyy jo Priscianuksella.

Itsenäisestä nominatiivista toimii esimerkkinä psalmin 126 alku *In convertendo Dominus captivitatem Syon*. Säkeeksi on liitetty sovitettu lause Aristoteleen *Metafysiikasta*.¹⁹⁰ Tässäkin yhteydessä on kuitenkin kyse nominatiivista, joka on alisteinen verbille, jota ei ole pantu ilmi.¹⁹¹ Tälle itsenäiselle nominatiiville, *nominativus ponitur absolute*, ensisijaiseksi käyttösyysiksi annetaan epäselvyyden ilmaisu (*causa dubii*) ja toissijaisiksi käyttöyhteyksiksi relaatio, lisämääre, lukusana,

¹⁸⁸ A iii r: '*Regimen*' et '*regere*' sola ratione differunt, sicut concretum et suum abstractum. Quia quod nominatur regimen absolute hoc dicitur regere respective. --- Reguntur tantum nomen proprium ut Dalida Samsonis, reguntur tantum pronomen ut ille currit, et hoc capiendo regere proprie. Regunt et reguntur ut nomen appellativum '*filius Barbare*', participium '*amans lectionem*'.

¹⁸⁹ A iii r. Kysymysmerkki on oma lisäykseni tekstin selkeyttämiseksi.

¹⁹⁰ Arist. *metaph.* 4,1004a14–16. Tässä kieliopissa kohtaa on sovellettu muodossa *Absolutio nihil aliud est nisi privatio regiminis in subiecto apto nato*.

¹⁹¹ A iv r: *Nominativus non habens regens expresse positum, ponitur absolute*.

lyhyiden tavoittelu ja nimike (*relatio, superscriptio, numerus, breuitas, titulus*). Käyttöyhteyksien perustelut ovat melko poikkeuksellisia, eikä niille löydy yhtymäkohtaa edeltävien kielioppien nominisyntakseista. Alexanderin nominisyntaksin kuvaukseen yhdistämät *appositio* ja *conceptio* on määritelty verbistä johtuviksi (*regitur a verbo*). *Conceptio* on jaettu alatyyppeihin *conceptio personarum*, eli moniosaisen subjektin ja predikaatin välillä, sekä *conceptio generum*, erisukuisten subjektien ja predikaatiivin välillä, ja myös *conceptio numerorum*, joka on erilukuisten subjektien ja predikaatin välistä.

Lukuisat *ex vi persone* selitykset jo nominatiivin määräytymiselle lauseeseen verbin yhteydessä osoittavat hyvin, kuinka paljon syntaktisen tason kuvauksen puuttuminen sekä logiikan sääntöihin sovittaminen monimutkaistaa selityksiä. Kun lähtökohtana on semantiikka eikä syntaktiset funktiot, kieliopin selittäminen muuttuu hyvin yksityiskohtaiseksi. Modistien *suppositum–appositum* tai *subiectum–praedicatum* termejä ei ole sovellettu tähän juuri ollenkaan. Kaikkiin muihin tässä tutkielmassa käsiteltyihin kielioppeihin verrattuna esitys nominatiivin käyttöyhteyksistä on suorastaan monimutkainen.¹⁹² Toisaalta yhteen tämän kieliopin lähteeseen, Alexanderin *Doctrinale*-kielioppiin, verrattuna nominatiivin käyttöyhteyksien määrän runsaus on ymmärrettävissä, sillä kaikkiin paitsi yhteen esimerkkiin on yhdistetty säe tai säkeen osa Alexanderilta. Nominatiivia kahdesta nominista koostuvan lausekkeen pääsanana tai lausekkeen sisäistä kongruenssia käsitellään vasta sääntöjen yhteydessä, lukuun ottamatta edellä ollutta (keinotekoista) jakoa erisnimen ja yleisnimen rektiosta. Alexanderin *Doctrinalesta* tai yleisesti ottaen keskiaikaisesta kielioppiperinteestä periytyy kielikuvien ottaminen osaksi nominisyntaksia, koska Priscianuksella ne olivat XVII kirjan lopussa.

8.2 Genetiivi

Genetiivin käsittelyyn sisältyy yhteensä yhdeksän nomineihin liittyvää kategoriaa, jotka ovat jokainen oman otsikkonsa alla.¹⁹³ Käsittelyn loppuun on liitetty kaksi esimerkkiä selityksineen verbirektion aiheuttamasta genetiivisijasta. Luku alkaa perinteiseen tapaan **omistuksen** genetiivillä, jolle annetaan Alexanderin esimerkin mukaisesti nimi *ex vi possessionis pure*, kuten *collegium principis*. Selitys on hyvin samanlainen kuin Priscianuksella ja edellä käsitellyillä grammaatikoilla: "Kun omistajaa merkitsevä

¹⁹² Kopulaverbin käyttöyhteyksistä ja vaikutuksesta lauseen rakenteeseen, ks. Pinkster 2015, 195–204.

¹⁹³ A iv r–A vi v.

genetiivi voidaan muuttaa nominatiiviksi ja hallittava lauseenjäsen akkusatiiviin omistusverbin ollessa yhdistäjänä, kuten *collegium principis* eli *princeps habet collegium*.¹⁹⁴ Seuraavana on kaksi esimerkkiä **olemuksen** genetiivistä (*ex vi demonstrationis essentie*, kuten *Barbara pulchre dispositionis*), mikä vastaa Priscianuksen ylistyksen, kiitoksen ja aksidenssin genetiiviä. Selityksenä on 'subjektia merkitsevä lauseenjäsen hallitsee perässään genetiiviä, joka merkitsee subjektinsa ominaisuutta ylistyksen adjektiivin ollessa välissä ominaisuuden osoittamisen merkityksessä'.¹⁹⁵ *Subiectum* viittaa tässä lausekkeen pääsanaan, joka on *nomini*. *Essentia* perustuu Aristoteleen logiikan luokitteluihin. Tähän kohtaan on yhdistetty vielä esimerkki genetiivin käytöstä synekdokee/*pars pro toto* -kielikuvassa. Kolmantena genetiivinä on **tavaksi muodostuneen tekemisen** (*ex vi actus conversi in habitum*, kuten *studens est amator discipline*), joka tarkoittaa samaa kuin edellisten kielioppien transitiviverbeistä johdetut *or-* ja *trix-*päätteiset verbijohdannaiset ja partisiipit. Kappale pohjautuu hyvin vahvasti Priscianuksen esitykseen.¹⁹⁶

Syyn genetiivejä eritellään neljä kappaletta. Taustalla on Aristoteleen nelijakoinen syyoppi. Ensimmäisenä on **vaikuttavan syyn genetiivi** (*ex vi effectus cause efficientis*), jonka huomioidaan olevan ainakin osittain päällekkäinen tavallisen *ex vi possessionis* -tyypin kanssa. Esimerkkinä on *Ecloga Theodoli*, jossa kieliopissa huomioidun mukaan voi olla nimitykseen vaikuttavia semanttisia eroja sen mukaan, onko genetiivisijassa oleva sana tekijä vai omistaja, kuten Alexanderin kieliopissa on tuotu ilmi. Toisena syyn genetiivin alatyypinä on **päämääräsyyn eli finaalin genetiivi** (*ex vi effectus cause finalis*, kuten *ecclesia orationis*). Lisäksi kerrotaan, että lauseke voitaisiin ilmaista kokonaisena lauseena myös nominatiivin, *propter*-preposition ja *facta*-sanan kautta: *ecclesia est facta propter orationem*. Kolmantena syyn genetiivin alalajina on **muodollisen syyn aiheuttama** (*ex vi effectus cause formalis*, kuten *homo humanitatis*). Selityksen mukaan genetiivi voidaan muuttaa akkusatiiviksi, jos sen eteen laitetaan *esse* ja *per*, eikä nominatiivisijaista (pääsanaa) muuteta. Tällaista genetiiviä ei ole Priscianuksella, mutta selitykseksi on liitetty Alexanderin säe. Neljäntenä syyn genetiivin tyyppinä on **aineellisen syyn** (*ex vi effectus cause materialis*, kuten *cantarus*

¹⁹⁴ A iv r–A v v: *Quando genitivus significans possessorem potest mutari in suum nominativum et constructibile regens in suum accusativum mediante verbo 'habet' vel 'possidet', ut 'collegium principis' id est 'princeps habet collegium'*. vrt. Alex. Doctr. VIII, 1136–1140 ja Prisc. gramm. III, 213, 3–13.

¹⁹⁵ A v v: *constructibile significans subiectum regit a parte post genitivum significantem proprietatem illius subiecti mediante adiectivo laudis ex vi demonstrationis essentie*.

¹⁹⁶ Prisc. gramm. III, 215, 23–217, 27.

stanni ja *annulus auri*, joka on Alexanderilta).¹⁹⁷ Säännöksi kerrotaan, että materiaalia merkitsevä sana on joko genetiivissä tai vaihtoehtoisesti ablatiivissa *de-* tai *ex-* preposition yhdistämänä. Myös Alexanderilla, Priscianuksella ja Sulpitiuksella on tämä huomio molemmista vaihtoehdoista synonyymisen lausekkeen muodostamiseen. Tässä kieliopissa on kuitenkin esitelty muita kielioppeja laajemmin vaihtoehtoisia synonyymisiä lausekerakenteita, mahdollisesti keskiaikaisen latinan vaikutuksesta.

Kahdeksas genetiivilauseke on **suhteen** genetiivi (*ex vi relationis*, kuten *mater filie*). Tässä on myös muissakin kieliopissa esiintyvä selitys suhteesta johtuvasta implikoinnista: *Quando genitivus potest predicari de se ipso mediante genetivo recto, ut 'pater filii', id est 'pater est filii pater'*. Viimeisenä on **partitiivinen** genetiivi (*ex vi partitionis*, kuten *nullus iustorum diligit impium*), jonka Eberhardus oli nimennyt distributiiviseksi. Sama merkitys saadaan aikaan parafrasilla muuttamalla genetiivi joko *inter*+akkusatiivi- tai *de*+ablatiivi-lausekkeeksi, kuten *'Ioannes est primus studentium', sic resolvit 'Ioannes est primus inter studentes' vel 'primus de studentibus.'* Viimeisenä on lokatiivisen eli nk. itsenäisen genetiivin käsittely (*moror Colonie*), jossa kuitenkin tyrmätään ajatus, että genetiivi olisi itsenäinen eli poistettavissa lauseesta. Selitykseksi annetaan, että siltä puuttuu pääsana, *caret rectore*. Genetiiviä käsittelevän luvun kokoavat prototyyppiset esimerkit lausekkeista eri sanaluokissa (substantiivi, pronomini, verbi, adverbi).

Käsittelyssä ei ole mainittu esimerkiksi hinnan genetiiviä tai muitakaan numeraalien kanssa muodostettavia nominilausekkeita, joita on Alexanderilla ja Sulpitiuksella.

8.3 Datiivi

Datiivia käsittelevässä luvussa on lueteltu neljä nominista johtuvaa datiivia. Luku alkaa genetiivin vakiintuneeseen tapaan **omistamisen** datiivista (*ex vi possessionis*, kuten *pannus est Nicolao*).¹⁹⁸ Välissä on kaarisulkeilla jäsennelty maininta omistamisen ilmaisusta joko genetiivillä tai datiivilla. Vastaava kohta on Priscianuksella jo genetiivin yhteydessä.¹⁹⁹ Seuraavana on **suhteen** datiivi (*ex vi relationis*, kuten *pater est filio*).²⁰⁰ Selityksessä mainitaan myös logiikka: *Relativum logicale regit a parte post dativum sui*

¹⁹⁷ Alex. Doctr. VIII,1168.

¹⁹⁸ A vi v: *Constructibile importans rem possessam regit a parte post dativum significantem possessorem ex vi possessionis* ---.

¹⁹⁹ Prisc. gramm. III,213,13–214,5.

²⁰⁰ Esimerkki on ikään kuin vastakohtainen genetiivin esimerkille *mater est filie*.

correlativi ex vi relationis. Näiden datiivien käsittely ensisijaisesti toisesta nominista johtuvina on hieman ongelmallista, koska kaikissa esimerkeissä on mukana *esse*-verbi, jonka vaikutus tosin sinänsä lauseen tai lausekkeen rektioon on vähäinen tai sitä ei ole.²⁰¹

Seuraavana on **tavaksi vakiintuneen teon** datiivi (*ex vi actus conversi in habitum*, kuten *anima fidelis est amabilis deo*), joka on myös genetiivityyppi. *Deo* on selitetty sillä, että *bilis*-loppuinen sana on verbaalinomini. Lisäselityksenä kerrotaan, että *bilis*- ja *dus*-loppuisiin nomineihin yhdistetty datiivi-ilmaisu voidaan kiertää muuttamalla verbaalinomini passiiviksi ja datiivi ablatiiviksi ja lisäämällä sana *dignus*.²⁰² Vastaavaa selitystä ei ole Priscianuksella.²⁰³ Neljäntenä datiivityyppinä on **saamisen** datiivi (*ex vi acquisitionis*, kuten *denarius est utilis homini*), joka kattaa myös **hyödyn** ja **haitan** ilmaisun datiivilla. Vaikka selityksessä viitataan Alexanderin säkeeseen, jossa puhutaan hyödystä ja haitasta, tässä kieliopissa korostetaan enemmän saamista. Sijojen pohjimmaisista merkityksiä, kuten datiiville ominaista epäsuoran objektin merkitystä ei käsitellä. Tämä voi johtua siitä, että nämä seikat on käsitelty jo muoto-opin yhteydessä erillisessä kieliopissa. Datiivin käsittelyssä kaikki esimerkit on sijoitettu lauseisiin toisin kuin muiden sijamuotojen yhteydessä.

8.4 Akkusatiivi ja vokatiivi

Akkusatiivin käsittelyssä on ensimmäisenä perinteiseen tapaan **synekdokee** (*ex vi sinodoches*, kuten *Petrus est mirabilis caput*).²⁰⁴ Selityksessä huomioidaan adjektiivin käyttö (*nomen adiectivum*). Muut akkusatiiviin liitettävät tyypit koskevat erilaisia verbejä. Transitiiiviverbit jaetaan kolmeen tyyppiin: *debilis* (muuta obliikvisijaa kuin akkusatiivia vaativat transitiiiviverbit), *vehemens* (yhtä akkusatiivia vaativat transitiiiviverbit) ja *vehementissimum* (kahta akkusatiivia vaativat transitiiiviverbit).²⁰⁵ Vokatiivin ominaisuuksia käsitellään kahden rivin verran ja sen mainitaan aina toimivan itsenäisenä (*absolute*, kuten Priscianuksella).

²⁰¹ *Esse*-verbistä käytettiin kuitenkin nimeä *verbum substantivum*, mikä saattaa vaikuttaa asiaan. Itse en pidä näitä nominilausekkeina.

²⁰² A vi r: Esimerkkeinä ovat '*Anima fidelis apta nata est amari a deo*' ja '*Liber est legendus tibi id est dignus a te*'.

²⁰³ Prisc. gramm. 219,13–18.

²⁰⁴ B i v: *Nomen adiectivum importans proprietatem accidentalem inexistentem parti a qua proprietate accidentali totum denominatur regit accusativum a parte post significantem partem in qua est talis proprietas*.

²⁰⁵ Ditransitiiviverbejä ei vielääkään erotella omaksi kategoriakseen.

8.5 Ablatiivi

Ablatiivin nomineihin liitettyjä käyttötapoja nimetään neljä kappaletta, joiden lisäksi on kolme verbistä johtuvaa käyttöyhteyttä sekä ablativus absolutus ja lokatiivi. Käsittelen myös verbin hallitsemiksi (*regitur a verbo*) määritellyt ablatiivit, koska ne ovat adverbiaalisesti käytettäviä nomineja tai nominilausekkeita. Ensimmäisenä on **ylittäminen** eli **komparatiivinen** ablatiivi (*ex vi excessus*, kuten *femina prava est peior diabolo*). Komparatiivista mainitaan vielä kolme eri käyttöyhteyttä; komparatiivinen ablatiivin kanssa, partiivinen genetiivin kanssa ja positiivinen saman sijamuodon kuin positiivimuodon kanssa.²⁰⁶ Tämä on mahdollisesti selkein selitys komparatiivin eri käyttöyhteyksille.

Seuraavien kolmen **syyn** ablatiivityypin kerrotaan johtuvan verbistä eikä nomineista. Ne ovat **vaikuttava syy** (*ex vi effectus cause efficientis*, kuten *orator vincit verbis*), **aineellinen syy** (*ex vi effectus cause materialis*, kuten *sutor facit calceum corio*) ja **muodollinen syy** (*ex vi cause formalis*, kuten *custos loquitur rauco ore*). Nämä ablatiivi(lausekkeet) eivät ole alisteisia suoraan verbille vaan toimivat adverbiaaleina osana verbilauseketta. Ne eivät ole pakollisia lauseenjäseniä, vaan täydentäviä lauseenjäseniä.

Seuraavana on **päämääräisy eli finaalin syy** (*ex vi effectus cause finalis*, kuten *Georgius Dei gracia dux Saxonie*), jonka sanotaan johtuvan arvonimestä (*nomen dignitatis*). Kuvaus ei ole kovinkaan yhteneväinen samalla tavalla nimetyn genetiivin kanssa. Sen sijaan **olemuksen** ablatiivin (*ex vi demonstrationis essentie*, kuten *mulier formosa dispositione*) kuvaus on lähes samanlainen kuin vastaavan genetiivin yhteydessä. Priscianus käsitteli molemmat sijamuodot genetiivin kohdalla. Edellä mainitut syyn ja olemuksen ablatiivien nimitykset pohjautuvat Aristoteleen teoksiin. Viimeisenä ablatiivin alalajina on **tavaksi vakiintunut teko** (*ex vi actus conversi in habitum*, kuten *asinus est tardus incessu*), joka oli myös genetiivin ja datiivin yhteydessä. Genetiivin ja datiivin yhteydessä kuvauksille on yhteistä verbijohdannaisuuden painottaminen, mutta ablatiivin osalta huomio kiinnitetään nominilausekkeen pääsanan adjektiivisuuteen (*nomen adiectivum*).²⁰⁷

²⁰⁶ B i r: *Comparativus captus comparative regit ablativum, partitive regit genetivum, positive regit eundem casum quem suus positivus.*

²⁰⁷ B ii v: *Nomen adiectivum importans proprietatem accidentalem regit a parte post ablativum significantem rem qua mediante specivocatur talis proprietas.*

Viimeisinä käsitellään kaksi itsenäiseksi määriteltyä ablatiivia: ablativus absolutus ja lokatiivinen ablatiivi. Ablativus absolutuksesta mainitaan sen merkitys seuraussuhteiden osoittamisesta (*in designatione consequentie*), joka on peräisin jo Priscianukselta. Ablatiivin käsittely päättyy yhteenvedon erilaisista ablativus absolutus-tyypeistä ja mainintaan kahdesta vähemmän käytetystä ablatiivista eli gerundin ablatiivista (*venio lectu*) ja paikannimistä (*venio Rome(?)*).

8.6 Rakenteet

Itse lauseopin teoriaa käsittelevä osa on seuraavana. Siinä esitellään modistien kielioppien mukainen eli keskiaikainen transitiivisuuskäsitys. Teoriaosuuden avaa **rakenteen** määritelmä: "Rakenne on lauseenjäsenten yhdistelmä, joka muodostuu merkitsemistapojen relevanttien ominaisuuksien välisestä suhteesta, ja jolla ilmaistaan ymmärryksen tuottamia, loppuun saakka ajateltuja mielen tuottamia käsitteitä."²⁰⁸ Määritelmä sisältää huomattavasti enemmän filosofiaan perustuvia käsitteitä kuin missään muussa käsittelemässäni kieliopissa. Varsinaisesti määritelmässä ei suorasanaisesti vaadita rakenteelta täydellisyyttä eikä edes muodollista kongruenssia. Lisäksi rakenne tarkoittaa tässä yhteydessä lauseketta eikä lausetta. Aloituskappaleen lopussa on jäsennelty ja sanallinen luettelo seitsemästä rakennetyypistä, jotka on jaettu täydellisiin (*perfecta*) ja epätäydellisiin (*imperfecta*).²⁰⁹ Täydelliset rakenteet ovat ainoastaan verbilausekkeita: yksinkertainen transitiivi (*constructio transitiva simplex*), retransitiivinen transitiivi (*constructio transitiva retransitiva*), yksinkertainen intransitiivi (*constructio intransitiva simplex*) ja refleksiivinen intransitiivi (*constructio intransitiva retransitiva*). Epätäydelliset rakenteet ovat nominilausekkeisiin liittyvät tekojen transitiivi (*constructio transitiva actuum*), persoonien transitiivi (*constructio transitiva personarum*) ja persoonien intransitiivi (*constructio intransitiva personarum*). Kullekin transitiivisuustypille on lueteltu niille ominaiset eri sanaluokkia koskevia säännöt, joissa jokaisessa on vielä omat lisäesimerkkinsä. Sääntöjen sisältö on osittain päällekkäistä edellä esiteltyjen nominirektioiden kanssa. *Perfecta-imperfecta*-jaon takana on ajatus merkityksen täydellisyydestä, joka periytyy jo stoalaisvaikutteita saaneelta Priscianukselta sekä muutoinkin filosofiasta. Petrus painotti käsittelyssään merkityksen täydellisyyttä hyvin paljon. Kieliopissa on myös selitetty, mitä *significare*

²⁰⁸ B ii r: *Constructio est constructibilium unio ex proportionem modorum significandi accidentalium respectivorum per intellectum causata ad exprimendum mentis conceptum finaliter adinventum.*

²⁰⁹ Ks. liite 5.

diversa ja *tamquam diversa* tarkoittavat: ensimmäinen tarkoittaa eri referenttejä, ja toinen samaa referenttiä.²¹⁰ Käsittelen vain nominilausekkeiden transitiivisuusrakenteet.

Constructio transitiva actuum eli 'tekojen transitiivin' pääesimerkkinä on *mulier nigra faciem*. Selityksenä on 'epätäydellinen rakenne, jonka lauseenjäsenet merkitsevät eri asioita [ovat erireferenttisiä] tekemisen siirron tai johonkin toiseen [referenttiin] kohdistetun *passion* takia'.²¹¹ Kyseessä on siis rektio kielikuvan yhteydessä. Tähän liittyy neljä eri sääntöä. Ensimmäinen sääntö on pohjaverbin aiheuttama partisiipin rektio (*amans deum*). Toisen säännön mukaan adjektiivi yhdistetään joko akkusatiiviin tai infinitiiviin (*Petrus est mirabilis caput*, joka oli jo akkusatiivin rektion yhteydessä ja *Ioannes est abilis studere*). Kolmannen säännön mukaan myös prepositiolausekkeet kuuluvat tähän transitiivisuuden tyyppiin ja neljännen säännön mukaan niin adverbit kuin interjektit kuuluvat tähän verbin vaikutuksen takia. Esimerkiksi Petrus totesi omassa kieliopissaan, että prepositio on pääsana vaatimalleen obliikvisijalle. Tämä selitys on oikeastaan melko verbi–objekti-keskeinen, sillä nominilausekkeisiin liittyy vain kielikuva, jossa mukana on akkusatiivi, joka yleensä toimii predikaatin objektina.

Toisena transitiivisena nominilausekkeitä koskevana luokitteluna on *constructio transitiva personarum*, jossa jälkimmäinen lauseenjäsen määrittelee ensimmäisen dependenssin eikä kumpikaan merkitse toimintaa tai passiota.²¹² Tämä käsite sisältää rektion ja kongruenssin. Aloitusesimerkkinä on possessiivinen genetiivi, *manus Cristi* ja sääntöjä on kolme. Ensimmäisen säännön mukaan nomini, pronomini tai partisiippia muistuttava sana hallitsevat obliikvisijoja, paitsi akkusatiivia, mikä vastaa rektiota. Tästä säännöstä annetaan esimerkeiksi vertailun ablatiivi, *Ioannes est fortior leone*, sekä *hec volucrum* ja *manus vivi*. On mielenkiintoista, että akkusatiivirektio eli oikeastaan kielikuva ei kuulu tähän kategoriaan. Toisen, myös rektiota käsittelevän, säännön mukaan nominin merkitsemistavan takia adverbi hallitsee obliikvia, kuten esimerkeissä *tunc temporis* ja *mihi Ioannes est velocius Petro*.²¹³ Kolmas sääntö koskee konjunktion välityksellä yhdistettyjen lauseenjäsenten samasijaisuutta, mikä puolestaan kuuluu kongruenssin piiriin (*Petrus et Ioannes legunt*). Modisteilla oli keskenään hyvinkin

²¹⁰ B ii r: *Diuersa est res significare diuersas et ergo quecumque coniunguntur persone id est res que sic se habent quod una per se potest esse sine alia, tunc est diuersitas. Diuersa tamquam diuersa est significare eandem personam id est rem acceptam per modum plurium.*

²¹¹ B iii r: *quod est constructio imperfecta cuius constructibilia significant diuersa cum transitione actus uel passionis illate alicui.*

²¹² B iii r: *constructio cuius ultimum constructibile determinat dependentiam primi constructibilis et neutrum significat per modum actus vel passionis illate.*

²¹³ B iii r: *quodcumque adverbium virtute modi significandi nominis regit obliquum, ut Tunc ---.*

erilaisia käsityksiä siitä, mitä *et*-konjunktio tarkoittaa lauseen rakenteen kannalta. Transitiiviseksi määrittely on sinänsä täysin perusteltua, koska subjektit *Petrus* ja *Ioannes* ovat erireferenttisiä.²¹⁴

Kolmas nominilausekkeita koskeva luokittelu on *constructio intransitiva personarum*, joka alkaa esimerkiksi *album theatrum*. Selityksenä kerrotaan, että rakenteen jälkimmäinen lauseenjäsen (*ultimum*) on riippuvainen ensimmäisestä, joka ei merkitse toiseen kohdistuvaa toimintaa eikä toisaalta tuotua passiota eli kyse on kongruenssista.²¹⁵ Sääntöjä on kolme, joista ensimmäinen ja toinen koskevat määritteen kongruoimista pääsanansa kanssa (*felix sacerdos, Petrus legens, meus asinus*). Possessiivipronomini *meus* on määritelty sanalla *demonstrabile*. Kolmannen säännön mukaan kielikuvissa yleisempi asia määritellään harvinaisemman asian kautta, kuten *substantia lapis*, mikä vastaa Alexanderin *homo Socrates* -esimerkkiä apposition kohdalla.

Tässä kieliopissa transitiivisuuden määrittelyn perustana on erireferenttisyys.²¹⁶ Modistien teorioille olivat ominaista juuri lauseenjäsenten terminologinen määrittely: *primum* on pääsana ja *secundum* on määrite, joka vastaa edellä olevaa *ultimum*-termiä. Lisäksi jaotteluissa käytettiin *dependens–terminans*-jakoa. Transitiivirakenteissa *dependens* on sama kuin *primum* eli pääsana ja *terminans* on sama kuin *secundum* eli määrite. Intransitiivirakenteissa yhteys menee kuitenkin toisin päin.²¹⁷

8.7 Säännöt

Tämän kieliopin varsinainen *regule*-osa koostuu yhdeksästätoista säännöstä. Säännöt kattavat pääsanan ja määritteen välisen kongruenssin, rektion, vertailuasteet, konjunktiot, prepositiot, partisiippien muodostuksen, supiinin ja gerundin. Osa säännöistä on pintapuolisempia, kuten prepositioita koskeva viidestoista sääntö, jossa kerrotaan vain lukumäärät siitä, kuinka moneen prepositioon yhdistyy akkusatiivi tai ablatiivi tai molemmat, koska prepositioiden ominaisuudet on opittu jo Donatuksesta.

²¹⁴ Covington 1984, 83–92.

²¹⁵ B iii r: *eius ultimum constructibile dependet ad primum non significans per modum actus transeuntis in alterum, vel per modum passionis illate ab altero*.

²¹⁶ Ks. Liite 4 ja 5.

²¹⁷ Covington 1984, 37–40.

Ensimmäinen sääntö koskee adjektiivin ja substantiivin kongruenssia, josta käytetään esimerkkeinä lausekkeita *summus deus* ja *albus passer*.²¹⁸ Lisäksi käsitellään adjektiivin paikkaa lausekkeessa sen mukaan, onko se nominaalinen, jolloin se voi olla pääsanansa edessä tai jäljessä, vai partisiippinen, jolloin sen täytyy tulla pääsanansa jäljessä.²¹⁹ Samoin selitetään Alexanderin mainitsemat poikkeukset adjektiivin ja substantiivin väliseen kongruenssiin, eli partitiivinen merkitys (*una sororum*), erisukuisten substantiivien väliin asetettuna (*coluber est factus vel facta mistica virga*) ja *validi pars*, joka liittyy jotenkin sanan referenssiin.

Toinen sääntö käsittelee subjektin ja predikaatin välistä kongruenssia luvussa, persoonassa ja verbin pääluokan (aktiivi/passiivi) vaatimassa sijamuodossa.²²⁰ Subjekti eli *suppositum* voi olla joko substantiivi, partisiippi tai pronomini, mutta predikaatti eli *appositum* voi olla vain verbi. Tämän säännön esittelemään kongruenssiin on myös kolme poikkeusta: jos finiittinen persoonaverbi on yhdistetty eri luvuissa oleviin nominatiiveihin tai relatiivipronominin ja sen korrelaatin yhteydessä tai jos yksiköllinen distributiivinen sana yhdistetään verbin monikkoon.

Kolmas sääntö käsittelee demonstratiivipronominin ja pääsanan kongruenssia luvussa, suvussa ja sijassa, kun taas neljännessä käsitellään relatiivipronominin ja sen korrelaatin kongruenssia luvussa, suvussa, persoonassa ja joskus sijassa. Relatiivipronomiin liittyviä poikkeuksia on Alexanderin mukaan neljätoista, joiden kaikkien selittämiseen on käytetty yli sivu (41 riviä). Viides sääntö koskee kysymyssanan (*interrogatium*) ja vastauksen (*suum responsium*) sijakongruenssia.²²¹

Kuudes sääntö käsittelee genetiivilauseketta, josta esimerkkinä on *Petrus et Paulus, doctor gentium*.²²² Selityksenä on, että mikäli lauseeseen asetetaan kaksi substantiivia ilman konjunktiota, toisen substantiivin täytyy olla genetiivissä. Sääntöä ei liitetä edellä

²¹⁸ B iv v: *Adiectivum et suum substantivum volunt conuenire in tribus accidentibus grammaticalibus, scilicet in numero, genere et casu*

²¹⁹ Nominaalisesta adjektiivista selitetään myös sen kolmiosaista luonnetta: (1) muodon ja merkityksen osalta *mobile*, (2) merkityksen osalta *non mobile* ja (3) muodon osalta *mobile*.

²²⁰ B iv v–r: *Suppositum et suum appositum volunt conuenire in tribus accidentibus grammaticalibus scilicet in numero, persona et rectitudine casuali, ut Deus iudicet. Suppositum verbi personalis finiti modi est nominativus et de illo loquitur ibi: Vult intransitivum. Suppositum verbi personalis infiniti modi est accusativus et de illo loquitur Alexander ibi: Infinitivi natura modi sociatur. Nota: Suppositum reperitur in nomine, ut Petrus scribit, in participio, ut legens scribit, in pronomine ut ego curro; Appositum vero in una solum modo parte reperitur, scilicet in verbo.*

²²¹ B iv r–B v v.

²²² Esimerkki on hetkirukousten kirjasta ja osa *Litaniae Sanctorum* -rukousta. Kokonaisuudessaan kohta on muodossa *Petrus apostolus et Paulus doctor gentium, ipsi nos docuerunt legem tuam domine*. (Catholic Hours, 1840, s. 267).

esitettyyn *transitio*-käsitteeseen mitenkään tai lausekkeiden *Petrus et Paulus* ja *Paulus doctor gentium* rakenne-eroon. Tässä ei kuitenkaan mainita, että kyseessä on samanlainen rakenne kuin *ex vi possessionis pure*. Genetiivilausekkeen painottaminen johtunee sen suuresta esiintymistaajuudesta teksteissä.²²³ Seitsemäs sääntö koskee kahden verbin yhdistämistä samaan lausekkeeseen.

Kahdeksannessa säännössä kerrotaan vertailumuotojen rektiosta eli kaikkien vertailumuotojen hallitsevan (*regere*) samaa sijamuotoa.²²⁴ Yhdeksäs sääntö käsittelee komparatiiviin liitettävää ablatiivia (*leo est fortior asino*) ja on sisällöltään lähes samanlainen kuin ablatiivia käsittelevän luvun ensimmäinen kohta. Lisäselityksenä on, että komparatiivi hallitsee yksiköllistä ja monikollista ablatiivia. Kymmenes sääntö koskee superlatiivia ja sen selitys on hyvin samanlainen kuin Sulpitiuksella.²²⁵

Säännöt yksitoista ja kaksitoista käsittelevät *esse*-verbiä ja persoonattomia verbejä ja säännöt kolmetoista ja neljätoista sitä, että konjunktio ei määrää muiden lauseenjäsenten sijamuotoja. Lopuissa säännöissä (15–19) käsitellään prepositioiden rektiota, partisiipin rektiota, supiinin akkusatiivia, supiinin ablatiivia ja gerundia.

8.8 Analyysi

Regule-kieliopin esimerkit on sovitettu mahdollisimman helposti lähestyttäviksi ja ne on muodostettu melko tavallisista sanoista, toisin kuin Priscianuksen pääasiassa *Aeneis*-eepoksesta ja muista klassisen ajan teoksista poimitut runomittaiset esimerkit. Esimerkkien sanasto on aikaansa kuvaavaa ja kristillistä, koska siinä figuroivat lähinnä apostolit ja pyhimykset, eivätkä niinkään Platon ja Sokrates, kuten esimerkiksi Priscianuksella ja humanisti Sulpitiuksella. Komparaation ilmaisua *quam*-konjunktion ja nominatiivin tai akkusatiivin avulla ei mainita, mahdollisesti siksi, että se kuuluu alemman tason oppikirjaan.

Nominilausekkeiden kuvaus on kokonaisuudessaan selkeyteen pyrkivä. Modisteilta ja logiikasta peräisin oleva metakieli on johdonmukaista, sillä ainoana terminä rektion kuvauksessa on *regere*. Kongruenssia ilmaistaan useammalla termillä: *convenire*,

²²³ Ks. esim. Pinkster 2015, 1179–1183.

²²⁴ B v r: *Quemcumque casum regunt posicimus eundem regunt comparatiuus et superlatiuus a tali descendentes, ut sicut congrue dicitur 'dignus laude', sic etiam 'dignior laude', '-issimus laude'.*

²²⁵ Sulpitiuksella järjestys on toisin päin, ensin on positiivin, komparatiivin ja superlatiivin rektioiden selitys erikseen ja vasta sen jälkeen selitys rektion muuttumattomuudesta vertailuasteen vaihtuessa, mikä vastaa enemmän Priscianuksen selitystä. On toki kieliopin kirjoittajan pääasiassa subjektiivinen valinta, missä järjestyksessä asioita käsitellään.

construere ja neutraali *ponere*.²²⁶ Lausekkeen pääsanasta käytetään termiä *regens* ja myös *subiectum*, kuten *Quando genetiuus importat partem, tunc nominatiuus regens genetiuum debet importare totum*. Lisäksi lausekkeista huomioidaan sanajärjestys termeillä *ante se* ja *post se*. Alatyypin nimeäminen on keskiaikaisen perinteen mukaista. Lisäksi saman nimekkeen, kuten *ex vi actus conversi in habitum*, käyttäminen eri sijamuotorektioille lisää yhteneväsyyttä, vaikka samanimekkeisiä käyttöyhteyksiä ei käsitellä samassa järjestyksessä eikä perustella samalla tavoin. Oletan, että nimekkeiden käyttäminen on tuotu mukaan kielioppeihin joskus 1300-luvulla ennen humanisteja, jotka puhdistivat ne kielioppeistaan huolimatta nimikkeiden käytännöllisyydestä. Perustelut sijamuotorektioille ovat enimmäkseen semanttisia eivätkä varsinaisesti painota morfologiasta juontuvaa rektiota. Modistiseen perinteeseen kuuluu metakielen johdonmukainen ja runsas käyttö. Myös modistinen *primum–secundum*-jako on osa lausekkeiden kuvausta. Nominilausekkeet määritellään epätäydellisiksi ja verbilausekkeet täydellisiksi, mikä perustuu jo Priscianuksen määritelmään täydellisestä ilmauksesta, johon kuuluu nomini ja verbi.

Rakenteeltaan *regule* on hyvin tarkasti jäsennelty eri osuuksiin. Tällainen systemaattinen käsittelytapa eroaa Priscianuksen deskriptiivisestä esityksestä melko paljon. Tämän kieliopin perustana vaikuttaa olevan kieliopillisten piirteiden jakaminen tarkkoihin kategorioihin. Useasti substantiivilauseke avataan parafrasilla, jotta lausekkeen rakenne selkiytyisi. Tähän saattaa vaikuttaa myös se, että synonyymiset lausekkeet ovat prepositiolla muodostettavia, jotka ovat keskiaikaiselle latalle ominainen piirre. Nominirektiot käsitellään erikseen transitiivisuudesta ja sääntöjen tai sijarektioiden yhteydessä ei mainita mitään siitä, onko rakenteessa mukana jokin transitio. *Regule* muistuttaa tyyliltään enemmän referenssikielioppia kuin proosamuotoista teoreettista kieliopin selitystä, kuten Priscianuksen tai Petruksen kielioppeissa.

9. Sulpitius Verulanus: *Opus grammaticum sive de octo partibus*

Giovanni Antonio Sulpizio da Veroli eli Sulpitius Verulanus (n. 1450–1500-luvun alku) oli kotoisin Verolista. Hän opetti kielioppia muun muassa Perugiassa, Urbinossa ja Roomassa. Hän oli laaja-alainen humanisti ja teki edition Vitruviuksen *De architectura* -teoksesta sekä yhdessä Pomponius Laetuksen kanssa edition Frontinuksen *De*

²²⁶ Tämän kieliopin terminologiaosuutta varten on laskettu substantiivien rektioista kertovissa kappaleissa sekä relevanteissa säännöissä esiintyvä metakieli.

aquaeductibus -teoksesta.²²⁷ Sulpitiuksen kieliopissa *Opus grammaticum sive de octo partibus* on pisin nominien käsittely varhaisten humanistien kieliopista.

Sulpitiuksen kieliopin osalta lähteenäni toimi Bayerische Staatsbibliothekin digitoima versio vuonna 1520 painetusta kirjasta, joka on kieliopin toinen painos. Sulpitiuksen kielioppi edustaa humanistikielioppeja, joissa pyrittiin pääsemään eroon keskiaikaisesta terminologiasta ja palaamaan klassiseen latinaan. Sulpitiuksen päälähteenä olikin Priscianus, minkä vuoksi olen vertaillut lähinnä näitä kahta kielioppia keskenään. Oletusarvoisesti keskiaikaista terminologiaa, jota käytettiin edellisessä *regule*-kieliopissa, ei pitäisi esiintyä. Sulpitiuksen kielioppi on varsin laaja ja käsittelen vain nominien syntaksia koskevan osuuden. Alexanderin nominien syntaksiin integroidut kielikuvat *conceptio*, *prolepsis*, *zeugma* ja *synekdoke* on käsitelty juuri ennen nominien syntaksin käsittelyä. Sulpitiuksen käsittelyn rakenne ei täysin noudata Priscianusta, mikä Priscianuksen polveilevan käsittelyn vuoksi on ymmärrettävää.

9.1 Rakenne

Sulpitius aloittaa syntaksin käsittelyn määrittelemällä rakenteen (*constructio*). Hän jatkaa jakamalla rakenteet intransitiivisiin ja transitiivisiin, jonka alatyyppeinä ovat vielä resiprookkiset ja retransitiiviset lauseet. Jako on keskiaikaisen transitiivisuuskäsityksen mukainen. Sulpitiuksella rakenteen määritelmä on seuraava: *Constructio est congrua dictionum ordinatio congruam perfectamque sententiam demonstrans* eli 'rakenne on sanojen yhteensopiva yhdistelmä, joka ilmaisee yhteensopivan ja täydellisen merkityksen'. Sulpitius on korvannut Priscianuksen sanan *oratio* sanalla *constructio* ja painottaa sanojen ja merkityksen yhteensopivuutta toistamalla *congrua(m)* kahdesti. Sulpitius mainitsee lauseiden välillä olevan eroa siinä, ovatko ne merkitykseltään vai muodoltaan eli kongruenssiltaan (*sensu voceque*) kielen sääntöjen mukaisia: "Jotkin lauseet ovat kieliopillisesti oikein sekä merkitykseltään että muodoltaan, kuten *Vergilius scripsit Bucolica*. Jotkin ovat merkitykseltään, mutta eivät muodoltaan, kuten *populus currunt*. Jotkin ovat muodoltaan täydellisiä, mutta eivät merkitykseltään: *Verule sunt longa urbs*."²²⁸ Keskiaikaista perinnettä edustavissa kieliopissa (Alexander, *regule*) näitä käsiteltiin appositio-rakenteina.

²²⁷ Henderson 1987, 300.

²²⁸ G i r: *Constructionum alia est congrua sensu voceque: Ut Vergilius scripsit Bucolica. Alia sensu non tamen voce: ut populus currunt. Alia est congrua voce et non sensu: ut Verule sunt longa urbs.*

Sulpitius aloittaa erottelemalla transitiivi- ja intransitiivilauseet toisistaan, eikä esittele Priscianuksen kreikankielisiä termivastineita. Sulpitius lukee transitiivilauseiden alatyypeiksi *reciproca* (*ego diligo me*) ja *retransitiva* (kuten *Hera rogat te ut ames sese* eli yhdyslauseet), jotka Priscianus on käsitellyt jo XVII kirjassa. Sulpitius määrittelee **transitiivirakenteen** seuraavasti: 'Transitiivinen rakenne on sellainen, jossa pääverbin toiminta tai *passio* näyttää siirtyvän tai tulevan siirretyksi yhdestä henkilöstä toiseen'.²²⁹ Myös Sulpitiuksella on keskiaikainen määritelmä obliikvisijaisten sanojen järjestymisestä verbien ja nominatiivien kanssa transitiivisesti, mikä ei vastaa Priscianuksen määritelmää.²³⁰ Sulpitiuksella on jo Hugolla esiintynyt ajatus siitä, että obliikvisijat ovat *transition* kohteena. Sulpitius käyttää Priscianuksen vaikutuksesta lausekkeen pääsanasta sen sanaluokan tai sijamuodon nimeä, ei keskiaikaisesti *suppositum*- tai *regens*-termejä, joka kuvaisivat sen syntaktista funktiota. Tosin kuten edeltävästä kieliopista kävi ilmi, terminologia ei ollut vakiintunut kunnolla. Syntaktisten funktioiden nimeämättömyys ja metakielen puuttuminen hankaloittavat rakenteiden kuvausta huomattavasti.

Intransitiivirakenteen määritelmä on seuraava: 'Intransitiivinen rakenne on sellainen, jossa pääverbin teko tai *passio* ei näytä siirtyvän tai tulevan siirretyksi yhdestä referentistä toiseen eikä sama referentti ole toimijana ja kohteena, kuten *Deus est iustus*'.²³¹ Sulpitiuksen ensimmäiset kaksi ehtoa intransitiivilauseelle erottavat sen transitiivilauseesta ja kolmas eriyttää sen refleksiivi- ja yhdyslauseista.²³² *Intransitio* koskee nominien välistä kongruenssia sekä subjektin ja predikaatin välistä kongruenssia.

9.2 Nominatiivi ja vokatiivi

Sulpitiuksen nominatiivia ja vokatiivia käsittelevä kappale on lähes sanasta sanaan kopio Priscianukselta. Sulpitius mainitseekin kappaleen alussa *ut ait Priscianus* ja

²²⁹ G i r: *Transitiua est in qua actus vel passio principalis verbi ostenditur transire vel inferri ab una persona in aliam: ut Sulpitius amat Galatheam, et Galathea amatur a Sulpitio*. Vrt. edellä ollut regule-kieliopin *intransitio*-määritelmä.

²³⁰ G i r: *Obliquos vero construuntur cum verbis et nominativis transitive*.

²³¹ G i r: *Intransitiua est in que nec actionem nec passio verbi principalis ostenditur transire nec inferri ab una in alteram personam, nec eadem persona ostenditur agere et pati: ut deus est iustus*. Priscianus selvisi omassa erilaisessa määritelmässään yhdellä ehdolla: intransitiivilauseessa on oltava nominatiivi, joka tekee lauseesta täydellisen.

²³² Sulpitiuskaan ei anna ditransitiivilauseille omaa termiä, mutta mainitsee epilogissa, että on olemassa verbejä, jotka haluavat akkusatiivin lisäksi myös toisen akkusatiivin, datiivin, genetiivin tai ablatiivin, prepositiolla tai ilman. G iii v: *Alia ultra accusativum volunt dativum: ut do libellum tibi. Quedam vero alium accusativum: ut doceo te grammaticam. Alia ablativum ut munero te veste. Plerasque genetivum vel ablativum: ut impleo vas vini et vino. Quedam ablativum cum prepositione: ut audio lectionem ab illo*.

lopussa *Hec Priscianus de nominativo et vocativo commemorat*. Poikkeuksina ovat muutama sanajärjestyksessä oleva ero ja ensimmäinen esimerkki *ego Priscianus ambulo* on muuttunut muotoon *ego Ascreus ambulo*, joko tarkoituksella tai interpolaation takia.²³³

9.3 Genetiivi

Sulpitius esittelee genetiiville yhteensä 17 erilaista käyttöyhteyttä, mikä kaksi enemmän kuin Priscianuksella. Sulpitiuksella **omistuksen** genetiivin (*possessio*) käsittely on selväsanaistettu lyhennelmä Priscianuksen esityksestä. Sulpitius sanoo kaikkien sijojen liittyvän genetiivillä ilmaistavaan omistettavaan sanaan eli hän huomioi lausekkeen pääsanana (*casus omnes*) oman, verbiille alisteisen kongruenssin.²³⁴ Priscianuksen maininta transitiivisuudesta on jätetty pois. Toisena esitellään genetiivin käyttö **ylistyksen, häpeän tai ominaisuuden** ilmaisussa (*laus, dedecus, accidens*), kuten Priscianuksellakin.²³⁵ Kolmantena ovat genetiiviin yhdistettävät **distributiiviset partitiivit, superlatiivit ja numeraalit** (kuten *alius istorum*), jotka Priscianus on käsitellyt komparaation yhteydessä III kirjassa.²³⁶ Tällainen vastaava tyyppi on Hugolla (*doctissimus Grecorum et doctissimus gentis Grece*) ja muissakin keskiaikaisissa kieliopeissa.

Sulpitius on onnistunut lyhentämään kuuteen riviin Priscianuksen yli kaksisivuisen käsittelyn **-or- ja -trix-päätteisistä verbijohdannaisista** sekä **-ns- ja -us-päätteisistä partisiipin preesensistä ja perfektistä**, että genetiivin kanssa rakentuvista verbeistä johdetuista **partisiipeista ja gerundeista**.²³⁷ Sulpitius ei mainitse mitään pohjamuotona olevien verbien transitiivisuudesta tai keinoista erottaa partisiippi ja nomini toisistaan rektion avulla, mutta asiaa käsitellään enemmän akkusatiivin kohdalla. Sulpitiuksen esimerkeistä osa on otettu Priscianukselta, mutta esimerkiksi lainatusta *doctus*

²³³ Ascreus tarkoittaa Hesiodosta, joka oli syntynyt Ascra-nimisessä kylässä Helikon-vuoren lähetyvillä. Lewis–Short. 1879. s.v. 'Ascra' *A Latin dictionary*. Ascreus on myös voinut olla täysin keksitty hahmo tai Sulpitiuksen tuttu, koska nimi esiintyy myöhemmin ablatiivin kohdalla.

²³⁴ G ii v: *Casus omnes genetivo iunguntur quando possessio aliqua vel possessor significatur, ita ut possessio in genetivo ponatur.*

²³⁵ G ii v: *et iterum casus possessoris regit genetivum, cum significat laudem vel dedecus vel accidens.*

²³⁶ G ii v: *Partitiua distributiua et superlatiua et nomina numeralia et ordinalia genetivum plurali vel singulari nominis collectivi iunguntur: ut alius istorum et alius populi et sum doctissimus civium ---.*

²³⁷ G ii v: *Verbalia quoque in -or vel in -trix: ut amator virtutis et amatrix delictiarum et omnia habentia vim similem istis: ut expers virtutis et dubius huius rei. Sic etiam participiis similia in -ns desinentia et in -us: ut amans bibentis, doctus grammaticae, peritus artis. Et participia et gerundia quae a verbis genetivum regentibus veniunt: ut egendi divitiarum, et eorum vim habentia: ut profusus quae sui (Pr. 217,15), similiter: dubius, nescius, ignarus.*

grammaticae lausekkeesta ei selitetä eroa partitiivin (*doctus grammaticam*) ja substantiivin välillä.

Sulpitius jatkaa **ylittämistä** merkitsevistä eli **partitiivisessa merkityksessä käytetystä komparatiivista** (*maior illorum et minor istorum*), jonka Priscianus on käsitellyt jo XVII kirjassa pronominiinien syntaksin yhteydessä. Tämä on kuitenkin jo Alexanderiin mennessä yhdistetty tähän kohtaan syntaksin kuvausta. Seuraavina ovat **saamista**, **poissaolemista** sekä **haluamista** ja **ottamista** merkitsevät sanat (*obtinere, deesse, desiderari, subtrahi*). Keskiaikaisten kieliooppien perinteestä juontaa **mitan** ilmaisun genetiivi (*determinatam mensuram rei vel indeterminatam*), jonka jäljessä on mainittu hienostunut tapa käyttää genetiiviä akkusatiivin sijasta.²³⁸ Humanistien pyrkimys paluusta klassiseen latinaan ja sen tyyllisiin hienouksiin nousee esille tässä.

Sanan semantiikan perusteella genetiiviin yhdistettäväksi luetellaan myös **syyttäjää** tai **tuomitsijaa** (*accusator seu damnator*, kuten *criminatus adulterii*) merkitsevät sanat. **Hintaa** ilmaisevan genetiivin yhteydessä mainitaan, että genetiivi johtuisi substantiivista eikä verbistä.²³⁹ Sulpitius jatkaa **suhteen** sanoilla (*nomina ad aliquid dicta*), jotka voivat olla omistajia tai omistettavia, kuten *servus domini et pater filiorum*. Suhteen sanoihin kuuluvat **edelleasettavat**, **alemmuutta**, **yhteyttä** ja **ylistystä** merkitsevät substantiivit (*preeminentia, --- subiectio et coniunctio et gratia*, kuten *princeps populi*). Sanan *similis* rektiota genetiivin tai datiivin kanssa perustellaan merkityserolla: *Dicimus etiam 'sum similis tibi'. Sed differunt, nam sum similis tibi in forma, similis tui in moribus intelligitur*.²⁴⁰ Genetiivin käsittely päättyy kommenttiin taipumattomasta substantiivista (*ad*) *instar*, joka yhdistetään genetiiviin. Sulpitius kokoaa genetiivin käsittelyn perusteluun, että kaikissa esitellyissä käyttöyhteyksissä on semanttisesti taustalla omistaminen, mikä vastaa Priscianuksen selitystä *omnia ad possessionem pertinentia*.²⁴¹

²³⁸ *Item neutra elegantissime genetivo iunguntur: habeo multum librorum id est multos libros. Et id negotii, hoc rei, istud mali, quid boni.* Hugo on ainut, jolla on tuo akkusatiivilla ilmaistava rakenne, *multa id genus*.

²³⁹ *Et etiam que post se rei precium habent, ut emi librum decem aureorum, genetivus ille a nomine, non verbo regitur.* Pekkasen kielioopissa tämä *genetivus pretii* on laitettu verbistä johtuvaksi.

²⁴⁰ Priscianuksella lisäselitystä *similis*-sanalla eri käyttöyhteyksistä ei ole. Lewis–Shortin sanakirjan mukaan kyse on ennemminkin aikakaudellisesta erosta, *similis tui* on tasavallan ja Augustuksen aikainen, *similis tibi* keisariaikainen. Lewis–Short 1879, s.v. 'similis'.

²⁴¹ G ii v: *Hec quidem omnia et plura vim habent possessuam, hoc est quod aut possident aut possidentur, et ideo genetivum iunguntur.*

9.4 Datiivi

Sulpitius antaa datiiville viisi käyttöyhteyttä. Ensimmäisenä Sulpitius käsittelee datiivia **omistamisen** ilmaisussa *esse*-verbin kanssa (*possessio*, kuten *filius Priami fuit Hector*).²⁴² Toisena datiivityyppinä ovat **suhteen** sanat, jonka alle luetaan **ylemmyyttä**, **alistajaa** ja **yhdistäjää** ilmaisevat sanat (*prolator*, *subiector*, *coniunctor*, kuten *Scipio est dux exercitui*). Kolmantena ovat **hyvän** tai **huonon saamista** ilmaisevat sanat (*boni maliue nobis acquirunt*, kuten *utilis tibi*), joiden esimerkkilista on lainattu lähes suoraan Priscianukselta. Mukaan on otettu myös Priscianuksen *Aeneis*-lainaus havainnollistamaan superlatiivin järjestymistä genetiivin ja datiivin kanssa. Neljäntenä ovat **bilis- ja dus-loppuiset verbijohdannaiset** ja **futuurin [passiivin] partisiipit** [eli gerundiivit], joiden esimerkkilista on hyvin samankaltainen Priscianuksen kanssa.²⁴³ Viidentenä ja viimeisenä ovat jonkun **kunniaksi** tai **häpeäksi** tai **jonakin olemista** ilmaisevat substantiivit ja adjektiivit (*ad gratiam vel odium alicuius spectant*, *vel que esse aliquid significant*, kuten *hostis*).

9.5 Akkusatiivi

Akkusatiivin kohdalle Sulpitius on laittanut perinteiseen tapaan ensimmäiseksi **synekdokeen**. Hän on lainannut Priscianukselta selityksen ensimmäisen virkkeen ja osan Vergilius-esimerkistä. Sulpitius käsittelee lyhyesti tässä kohtaa **substantiivien/adjektiivien ja partisiippien välistä rektioeroa**. Partisiippien paikalle asetetut adjektiivit järjestyvät akkusatiivilla, kuten *gnarus causas* ja *prescius futura*. Lopuksi Sulpitius listaa sanat *osus*, *exosus* ja *perosus*, jotka liitetään myös akkusatiiviin, kuten *osus bella*. Lisäksi akkusatiiviin liitetään ne partisiipit ja gerundit, joiden pohjaverbi vaatii akkusatiivia, kuten *amans virtutem* ja *legendo lectionem*. Sulpitius nostaa esille myös hieman yllättäen numeraalien akkusatiivirektion, jota hän perustelee preposition akkusatiivisella merkityksellä, kuten *sum rudis ad pugnam*.²⁴⁴

²⁴² Toinen esimerkki *Tullius extans filius Tullio* esiintyy klassisessa latinassa ja sen voi asettaa vastakkain Priscianuksen esittämän huomion kanssa, ettei latinassa ole *esse*-verbin partisiipin preesenssiä, ja jos olisi, se olisi muotoa *ens*. Verbien *existere* ja *exstare* käytöstä korvaamassa puuttuvaa *esse*-verbin partisiipin preesenssiä, ks. Pinkster 2015, 205–208.

²⁴³ Sulpitiuksen *admirabilis*-esimerkkiä voi pitää osoituksena kielihistorian aikana tapahtuvasta vahvistumisesta. Lisäksi *orabilis* on muuttunut muotoon *orandus*.

²⁴⁴ G ii r: *Adherent etiam huic casui nomina numeralia ex vi accusative prepositionis: sum rudis ad pugnam*. *Rudis* ilmeisesti vastaa tässä numeraalia.

9.6 Ablatiivi

Sulpitius kertoo ablatiiville kuusi käyttöyhteyttä. Ablatiivin selitys alkaa lähes sanasta sanaan kopioidulla tekstillä; Priscianuksen *nominativo* on muuttunut muotoon *nomina*, joka on oikeastaan käytännöllisempi sanaluokan eikä sijamuodon nimenä. Ensimmäisenä ablatiivina on **tapahtumisen kohteena** oleminen (*per eum evenire illis*, kuten *acutus oculis*). Myös seuraavien ablatiivityyppien, jotka ovat **omistaminen, saaminen ja läsnäolo** (*haberi vel consequi vel adesse*, kuten *vir magna virtute*), selitys on tiivistelmä Priscianukselta, jolla ei tosin ole semanttista luokkaa 'läsnäolo'. Lisäksi on lista **passiivimerkityksistä** adjektiiveista (*vim passiuam habent*, kuten *lapsus labore*). Näiden perään on liitetty muutamia substantiiveja, joiden määritesana tulee ablatiiviin. Viimeisenä ovat **vertailumuodot**, josta esimerkkinä on *sum fortior Hercule*. Lopuksi mainitaan gerundien ja partisiippien rektio niiden pohjaverbin mukaan. Sulpitius ohittaa preposition takia ablatiiviin liittyvät sanat, koska ne olisi pitänyt oppia jo Donatuksen kieliopista.²⁴⁵ Ablatiivin rektion käsittely loppuu sanan *tenus* rektioon, jota Priscianus on käsitellyt syntaksinsa lopussa.²⁴⁶ Tätä seuraa adverbien ja interjektoiden rektion käsittely.

Sulpitius on koonnut otsikon *Constructionis epilogus* alle yhteenvedon syntaksin käsittelystä. Siinä hän käsittelee vielä kongruenssia ja mainitsee **sanajärjestyksen** käyttämällä keskiaikaisia termejä *ante se* ja *post se*. Sulpitius käyttää objektista termiä semanttista roolia kuvaavaa termiä *patiens*, joka on johdettu *passio*-sanasta, sekä termiä *agens* kuvaamaan subjektia.²⁴⁷ Epilogissa käydään kootusti läpi verbirektioita, joista mainitaan myös lausekkeen sanajärjestys *ante se* tai *post se*. Komparatiivien ja superlatiivien rektio mainitaan huomioiden sanajärjestys *post se* sekä positiivimuodon rektion säilyminen komparatiivissa ja superlatiivissa.²⁴⁸ Lisäksi kootaan yhteen kysymyssanojen, adverbien ja lokatiivien rektiot. Epilogi päättyy kahteen lukijalle

²⁴⁵ G iii v: *Que autem huic casui ex vi prepositionis iunguntur tu per te satis discere poteris: ut Ascreus ortus est ex Aquipendio, et oriundus ex Perusia vel Perusinis. Et quibus serviant casibus prepositiones apud Donatum iam didicisti.*

²⁴⁶ Prisc. gramm. III,354,23–355,5.

²⁴⁷ G iii v: *Omnia verba personalia nominatium vel vocatium ante se postulant. In primisque iubes ut verbi sensum inuenias, et ut numeri, et persone et genera et casus convenient. Omnia actiua accusatium patientem post se requirunt, ---. Passiua volunt nominatium patientem et post se ablatium cum prepositionem agentem.* Priscianuksella on *agens* III,122,4 ja pronominiin yhteydessä *patiens* III,14,20.

²⁴⁸ G iii r: *Comparatiua post se volunt ablatium vel nominatium cum 'quam': ut 'sum fortior te' vel 'quam tu'. Superlatiua partitiua distributiua volunt post se genetium pluralem vel singularem nominis collectivi: ut 'sum fortissimus populi'. Sed partitiua et distributiua accipiunt etiam prepositionem 'ex' et 'inter': ut 'ex his' vel 'inter hos unus est impudicus'. Superlatiua et comparatiua assumunt post se casus suorum positivorum: ut 'hic urceus plenior isto vini' et 'ego charissimus omnium pontifici'.*

osoitettuun elegisellä distikonilla kirjoitettuun runoon. Epilogi muistuttaa rakenteeltaan hyvinkin paljon *regule*-syntakseja. Ablativus absolutusta ei käsitellä tässä yhteydessä Sulpitiuksella ollenkaan.

9.7 Analyysi

Sulpitius ei seuraa täysin kohta kohdalta Priscianuksen käsittelyjärjestystä, vaan pitäytyy sijan mukaisessa käsittelyjärjestyksessä. Hän myös esittää asiat lyhyemmin, minkä hän on ilmaissut myös pyrkimyksekseen (*quoad potero breuius*, G ii v). Useasti lauseissa ei ole verbejä tai muita ns. ylimääräisiä sanoja. Sulpitius lainaa varsin usein Priscianusta suoraan, mutta yleensä kielioppiselitykset on koottu yhdistävistä elementeistä. Se, että Sulpitiuksen nominien käsittely on pisin varhaishumanistien kirjoittamien kielioppien joukossa, johtuu oikeastaan täysin siitä, että hänen nominien kuvauksensa on tiivistelmä Priscianuksen esityksestä, johon on liitetty joitain keskiaikaisia elementtejä. Elliptisen ilmaisutapansa vuoksi teos muistuttaa melko paljon Hugon kielioppia.

Sulpitiuksen transitiivisuuskuvaukset on keskiaikainen ja se kattaa nominirektiot ja kongruenssin. Hänellä *intransitio* on nominien välistä kongruenssia ja subjektin ja predikaatin välistä kongruenssia. *Transitio* on melko verbikeskeinen Priscianuksen mukaisesti, sillä Sulpitiuksen kuvauksessa *actus* tai *passio* siirtyy yhdestä referentistä toiseen verbin välityksellä. Hän lukee kuitenkin myös nominatiiveihin liitettyt obliikvit eli pääsanaan liitettyt määritteet transitiivisuuden piiriin keskiaikaisen käsityksen mukaisesti. Sulpitius on säilyttänyt keskiaikaisesta lähestymistavasta sijamuotokeskeisyyden, mutta sijamuotojen eri käyttöyhteyksien nimikkeet on jätetty pois. Lisäksi metakieli on hyvin vaihtelevaa Priscianuksen mukaisesti. Sulpitius on kopioinut Priscianuksen esimerkeistä suurimman osan, joten niiden osalta analysointia ei ole tarpeen tehdä. Sulpitius käyttää kahtakymmentäkahta eri verbiä lausekerakenteiden kuvauksessa, mutta ylivoimaisesti eniten termiä *iungere* (15 krt/47 krt) ja myös termi *regere* esiintyy neljästi. Välillä hän huomioi myös sanajärjestyksen, kuten hinnan genetiivin kohdalla, jossa mainitaan *post se*. Muutoin keskiaikaista terminologiaa ei esiinny kovinkaan paljon.

10. Yhteenvedo

Käyn yhteenvedossa läpi kokoavasti, kuinka käsitys nominilausekkeiden rakenteista ja teoria muuttuvat. Yhteenvedossa painottuu transitiivisuuden ja nominilausekkeiden yhteys. Teen joitain huomioita obliikvisjojen rektioiden käsittelystä. Lisäksi kokoan yhteen kielioppien käyttämän metakielen ja esimerkit ja mietin mahdollisia muita lähestymisnäkökulmia aiheeseen.

Priscianuksen nominilausekkeiden kuvaus on sanojen semantiikkaan perustuva, eikä hän sovelle transitiivisuusmääritelmäänsä pelkistä nomineista koostuvien lausekkeiden rakenteiden kuvauksiin. Hänen transitiivisuuskäsitteensä perustuu verbien vaatimien muiden lauseenjäsenten sijamuotoihin ja määrään. Täydelliset, intransitiiviset lauseet koostuvat nominatiivista eli subjektista ja verbistä, transitiivilauseissa on mukana myös obliikvisijainen sana eli objekti ja lisäksi erotellaan kahdesta obliikvisijasta muodostuvat lauseet. Priscianuksen syntaksin kuvauksessa on filosofisten tekstien vaikutuksesta mukana myös kielenulkoinen taso, johon liittyvät implikointi ja syvärakenne. Syntaktisella tasolla hän perustelee nominilausekkeiden rakennetta syvärakenteessa olevilla verbeillä (*esse*), jotka ovat taustalla nominirektion aiheuttajina. Syvärakenteessa voi olla *esse*-verbi tai sen hypoteettinen partisiippi *ens*. Hän viittaa myös substantiivien semantiikan sisältämään implikointiin useasti, mutta se ei kuitenkaan aiheuta rektiota. Esimerkiksi suhteen sanoissa (*nomina ad aliquid dicta*) lauseke koostuu kahdesta keskinäisessä riippuvuussuhteessa olevasta substantiivista, kuten *filius* ja *pater*, mutta syvärakenteessa on verbillinen lause, *filius est patris*.

Priscianuksen teorian taustalla määritelmä täydellisestä lauseesta, joka koostuu vain substantiivista tai pronominista ja verbistä, mikä vastaa intransitiivilauseetta. Mahdollisesti tästä johtuen hän ei sovelle transitiivisuuskäsitystään nominilausekkeiden rakenteeseen. Lisäksi Priscianus korostaa nominilausekkeen verbille alisteisen pääsanana ja pääsanana rektion vaatimien määritteiden kuulumista eri rakenteisiin. Hän painottaa, etteivät nominilausekkeen rektion alaiset määritteet kuulu lauseen pääverbin vaikutuspiiriin, vaan ne ovat alisteisia ainoastaan omalle pääsanalleen. Pääsanana kongruenssin piiriin kuuluvat määritteet toki taipuvat samaan sijamuotoon pääsanansa kanssa, mikäli verbi niin vaatii. Petrus lähestyy asiaa jossain määrin eri näkökulmasta: hänen mukaansa kaikki muut sanat, myös subjekti, ovat mukana lauseessa predikaattiverbin merkityksen tarkentamiseksi (*determinatio significationis*). Tämä koskee myös nominilausekkeiden kongruenssin alaisia adjektiivimääritteitä. Hänen

mukaansa vain kokonainen, verbillinen lause on täydellinen (*perfectio constructionis*). Muut grammatikot eivät kirjoita tästä asiasta, vaan he käsittelevät nominilausekkeet itsenäisinä kokonaisuuksina ja yleensä irrottavat ne lauseyhteydestään.

800–1000-luvuilla nominilausekkeiden kuvaus muuttuu ja tulee osaksi transitiivisuuskäsitettä. Keskiaikainen transitiivisuuskäsitys tulee esiin Hugon kieliopissa 1100-luvun alusta. Transitiivisuus jakautuu kahtia käsitteisiin *intransitio* ja *transitio*. *Intransitio* vastaa kongruenssia, eli verbilausekkeissa *intransitio* on subjektin ja predikaatin välistä, kuten *Scipio vicit*, kun taas nominilausekkeissa pääsanan ja määritteen välistä, kuten *Scipio Affricanus*. *Transitio* vastaa rektiota eli on verbilausekkeissa predikaatin ja objektin välistä, kuten *vici Hannibalem* ja nominilausekkeissa se on pääsanan ja määritteen välistä, kuten *vincens Hannibalem*. Hugon kieliopissa metakieli ei ole vielä vakiintunut sellaiseksi, että kyseessä oli puhdas hallintasuhde, jossa nominatiivi hallitsee (*regit*) obliikvisijaisia määritteitään. Hugon esimerkkilausekkeissa nominien transitiivisuudesta on kuitenkin käytetty partisiippeja (*vincens, parcentem*), jotka kuuluvat muodollisilta ominaisuuksiltaan niin verbien kuin nominienkin piiriin. Tämä saattaa viitata vielä transitiivisuuskäsityksen vakiintumattomuuteen substantiivilausekkeiden osalta.

Petruksen *summa*-teoksessa 1100-luvun puolivälistä transitiivisuuden kuvaus on yhdistelmä Priscianuksen määritelmää ja keskiaikaista määritelmää. Nominilausekkeen sisäistä kongruenssia Petrus selittää keskiaikaisen *intransitio*-käsitteen mukaisesti. Transitiivisuuden Petrus varaa vain verbillisille lauseille Priscianuksen tapaan. Muutoinkin Petruksen teoria on verbikeskeinen. Nominilausekkeessa substantiivi ei voi hallita adjektiivia, vaan adjektiivi on mukana lauseessa ainoastaan verbin vaatimana lauseen täydellistämiseksi. Nominilausekkeiden muodostuksen syynä on merkityksen tarkentaminen (*determinatio significationis*), kun taas kokonainen verbillinen lause on täydellinen (*perfectio constructionis*). Lauseen täydellisyyttä lisää se, että nominiin liitetään määrittävä adjektiivi. Petruksen teoria sopii sinänsä suhteen sanoista muodostettaviin lausekkeisiin, kuten *filius patris*, mutta ei oikeastaan substantiivista ja adjektiivista muodostettuihin lausekkeisiin, kuten *albus Socrates*. Adjektiivimääritteinen substantiivilauseke on kuitenkin juuri se, jota Petrus käyttää esimerkissään.

Alexanderin kielioppi edustaa käytännöllisten kielioppien perinnettä, ja teoriaa ei käsitellä juurikaan. Myös runomuotoisuus vaikuttaa teorian käsittelyn määrään.

Alexander käyttää nominilausekkeiden rektiosta nimeä *transitio personarum*, koska siinä toiminta siirtyy henkilöstä toiseen, mutta ei verbin vaikutuksesta. Kuitenkin hän viittaa syvärakenteessa olevaan *esse*-verbiin, joka tavallaan aiheuttaa siirtymän. Nominilausekkeiden kongruenssia hän ei nimeä *intransitio*-termillä tai millään muullakaan termillä, vaan kutsuu sitä luonnostaan tapahtuvaksi (*natura*). Eberharduksen nominilausekkeiden ja transitiivisuuden käsittely on hyvin lyhyt. *Intransitio* ei esiinny ollenkaan tekstissä ja *transitio* liittyy ainoastaan verbien objekteihin, ei nominilausekkeiden määritteisiin. Nominilausekkeiden rektioista hän kuvaa yleisimmät ilman erityisiä perusteluita. Koska opiskelijan oli tarkoitus siirtyä *Graecismus*-kieliopin jälkeen Priscianuksen teoksen pariin, vähemmän syvällinen käsittely on perusteltua.

Regulen transitiivisuuskäsitys edustaa keskiaikaista määritelmää täydellisimmillään. Siinä nominilausekkeiden sisäistä kongruenssia vastaa *intransitio* ja rektiota *transitio*. Nominilausekkeet ovat kuitenkin rakenteeltaan epätäydellisiä, kun taas verbilausekkeet ovat täydellisiä. Keskiaikaisen kielifilosofian vaikutuksen vuoksi *regule* sisältää eniten järjestelmällisesti käytettyä terminologiaa. Lausekkeiden sanajärjestykseen kiinnitetään huomiota ja rektiota kuvataan ainoastaan termillä *regere*. Kuitenkaan logikasta lainattua *suppositum–appositum* tai *subiectum–predicatum*-jakoa ei uloteta nominilausekkeiden (*in*)*transitio*-määritelmiin.

Sulpitiuksella nominilausekkeiden käsittely on siinä määrin Priscianukseen pohjautuva, ettei hänen kieliopissaan oikeastaan tule uusia näkökulmia nominilausekkeiden kuvaukseen. Sulpitiuksen kohdalla humanistien pyrkimys päästä eroon keskiaikaisesta terminologiasta tulee hyvin esille, sillä hänen metakielensä on hyvinkin vaihtelevaa ja sanajärjestyksen merkitystä on vähennetty huomattavasti.

Käytännön osuus nominilausekkeiden kuvauksessa eli erilaisten obliikvilauseketyyppien kuvauksen typologia ei muutu radikaalisti. Kuvaus pohjautuu kaikissa kieliopissa pääasiassa semantiikkaan, lukuun ottamatta verbijohdannaisten (esimerkiksi *lis* tai *dus*-päätteiset sanat) kanssa järjestyviä sijamuotoja, joiden kohdalla perustelut ovat morfologisia. Keskiajalla kuvaukseen tulee mukaan pronomini- ja numeraalilausekkeita vertailumuotojen käsittelyn yhteyteen. Tämä johtuu siitä, että käsittely muuttuu järjestelmälliseksi sijamuodoittain käsittelyksi eikä säily Priscianuksen käyttämänä semanttiseen käyttöyhteyteen pohjaavana esityksenä. *Regule-*

kieliopissa jäsentely on huipussaan, kun eri lauseketyypit on koottu omien otsikoidensa alle. *Regule*-kieliopin nimekkeet, joista esimerkiksi syy-nimekkeiset ovat logiikasta lainattuja, jäsentelevät käyttötavat selkeästi. *Regule*-kieliopissa annetaan myös runsaasti synonyymisia lausekevaihtoehtoja, joissa on käytetty keskiaikaiselle latinalle tyypillisiä prepositiorakenteita. Priscianuksen lähestymistapa lauseke-tyyppeihin perustui ennemminkin käyttöyhteyteen eli saman asian ilmaisu eri sijamuodoista muodostetuilla lausekkeilla esiteltiin samalla kertaa. Humanisti Sulpitius ei kuitenkaan hylännyt keskiajalla kehittyntä käsittelytapaa, vaan oikeastaan jättää vain nimekkeet, sanajärjestyksen käsittelyn ja filosofiaan viittaavat käsitteet pois kuvauksistaan.

Priscianus, Alexander, Eberhardus ja *regule*-kielioppi nostavat esille ns. itsenäiset obliikvisijaiset sanat eli sellaiset, jotka eivät vaikuta kuuluvan toisen nominin tai verbin vaikutuspiiriin. Priscianus selittää joitakin sanoja, kuten *laude*, käytettävän niin, etteivät ne kuulu kongruenssin piiriin eli ne eivät taivu, vaikka niiden ns. pääsana taipuisi. Alexander nostaa myös esille joitain pääsanattomia sanoja (*rectore caret*): niistä genetiivin ja ablatiivin yhteydessä käsitellyt ovat lokatiiveja ja akkusatiivin yhteydessä on esimerkki adverbiallisesta käytöstä (*vive Deum*). Eberhardus puolestaan nimittää interjektoiden kanssa esiintyvää datiivia itsenäiseksi, samoin kuin adverbien *ecce* yhteydessä olevaa akkusatiivia. *Regule*-kieliopissa puolestaan pidetään huonona määritelmänä sitä, että genetiivi *Colonie* (eli lokatiivi) olisi itsenäinen eli poistettavissa lausekkeestaan ja pidetään parempana määritelmää, että sillä ei ole pääsanaa. Priscianus käsitteli lokatiiviset ilmaukset XV kirjassa adverbien yhteydessä.

Metakielen osalta erilaisten käytettyjen verbien määrän kannalta *regule*-kielioppi edustaa ääripäätä, sillä siinä nominilausekkeiden rektion kuvauksessa käytetään vain *regere*-termiä. Muissa kieliopissa käytettyjen verbien variaatio on melko laajaa. Lähtökohtana oleva Priscianus käyttää 18 eri verbiä (eniten *adiungere*, *proferre* ja *coniungere*), seuraavana oleva Hugo käyttää vain kolmea verbiä (*regere*, *sociare*, *iungere*), ja myös Petrus käyttää yleisesityksessään Priscianuksen tekstistä pääasiassa kolmea verbiä (*regere*, *exigere*, *consituere*) ja omassa *De regimine* -luvussaan ylivoimaisesti eniten *regere*-verbiä, jota seuraavat *trahere* ja *exigere*. Alexanderin ja Eberharduksen runomuotoisten kielioppien osalta voi todeta, että *regere* on niissäkin vallitsevassa asemassa, mutta myös *iungere* ja *sociare* esiintyvät taajaan. Sulpitiuksen nominien käsittelyssä, joka on oikeastaan tiivistelmä Priscianuksen esityksestä, on eniten *iungere*-termiä, mutta keskiaikainen *regere* esiintyy myös.

Esimerkkien kannalta Priscianus on täysin erillään muista, sillä hänen esimerkkinsä ovat pääasiallisesti klassisesta kirjallisuudesta lainattuja ja sisältävät historiallisia tai mytologisia hahmoja. Hän sovittaa yksittäisetkin esimerkkisanat yleensä lauseyhteyteensä, usein lyriikkalainaukseen. Hänen runsaasti viljelemänsä kirjallisuussitaatit häviävät lähes täysin myöhemmissä kieliopeissa. Keskiaikaisissa kieliopeissa esimerkit ovat yksinkertaisempia. Hugon esimerkit ovat sanalistauksia ja Petrus on jättänyt lähes kaikki Priscianuksen esimerkit pois, varsinkin kirjallisuuslainaukset. Alexanderin ja Eberharduksen esimerkit ovat kokonaisia lausekkeita. *Regule*-kieliopissa esimerkkilausekkeita on runsaasti, mutta niitä ei yleensä soviteta lauseyhteyteensä. Sulpitius jatkaa keskiaikaista opetuskielioppien perinnettä pitäytyen esimerkkilausekkeissa, kolmea Priscianukselta otettua kirjallisuusesimerkkiä lukuun ottamatta. Käytettyjen esimerkkien sisältöön vaikuttavat muun muassa kristillisten tekstien käyttö lähdemateriaalina ja pedagogiset tarpeet, mistä johtuen esimerkkilausekkeet muuttuvat yksinkertaisemmiksi.

Tutkielmassani jää avoimeksi, missä vaiheessa tarkalleen transitiivisuus on yhdistetty myös nominilausekkeiden ominaisuudeksi. Priscianuksen transitiivisuuden määritelmästä ei löydy perusteluja keskiaikaiselle transitiivisuuskäsitykselle. Hugon kielioppiin mennessä (1100-luvun alku) nominien välinen (*in*)*transitio* on jo osa kielioppiteoriaa, joten yhdistäminen on todennäköisesti tapahtunut 800–1000-luvuilla. Vaikuttimena on saattanut olla jokin filosofinen suuntaus tai kyseessä on täysin uusi innovaatio. Myös se, että Priscianus esittelee transitiivisuusluokittelunsa XVIII kirjan alussa, hieman kesken sijamuotojen kuvauksen, on voinut olla vaikuttavana tekijänä. Tämä selviäisi todennäköisesti tutkimalla tuona aikana kirjoitetuista glossista tai kielitieteellisistä tutkielmista tehtyä tutkimuskirjallisuutta. Mahdollisena jatkotutkimusaspektina voisi olla myös jonkin tietyn obliikvityypin rakenteen kuvaukseen perehtyminen laajemmalla aineistolla, esimerkiksi suhteen sanojen kuvauksen muutoksen osalta tai tarkempi tutkimus itsenäisiksi nimitetyistä substantiiveista.

11. Kirjallisuus

Lähteet

Alexander de Villa-Dei. *Doctrinale*. Aus. D. Reichling. (Monumenta Germaniae Paedagogica 12). Berlin 1893.

Eberhardus Bethuniensis. *Graecismus*. Ed. J. Wrobel. (Corpus grammaticorum medii aeui I). Bratislava 1887.

CGL = Corpus grammaticorum latinorum. <http://kaali.linguist.jussieu.fr/CGL/index.jsp>.

GL = *Grammatici latini I–VIII*. Ed. H. Keil. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). Leipzig 1855–1880, repr. Heidelberg 1961, 1981.

Hugo de Sancto Victore. *Hugonis de Sancto Victore Opera propaedeutica. Practica geometriae, De grammatica, Epitome Dindimi in philosophiam*. Publié par R. Baron. (Publications in mediaeval Studies XX). Notre Dame 1966.

Petrus Helias. *Summa super Priscianum*. Ed. L. Reilly. (Pontifical Institute of Mediaeval Studies. Studies and Texts 113). Toronto 1993.

Petrus Helias. *The Summa of Petrus Helias on Priscianus minor*. Ed. J. E. Tolson. (Cahiers de l'Institut du Moyen Âge grec et latin 27–28). Copenhagen 1978.

Priscianus Caesariensis. *Prisciani Grammatici Caesariensis Institutionum Grammaticarum libri XIII–XVIII*. Ex rec. M. Hertz – H. Keil. (Grammatici latini III). Lipsiae 1859.

Priscianus Caesariensis. *Grammaire. Livre XVII – Syntaxe, I*. Trad. Groupe Ars Grammatica. (Histoire des Doctrines de l'Antiquité Classique XLI). Paris 2010.

Regule grammaticales, regimina et constructiones. <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/bsb00003109/images/>. Leipzig 1507.

Sulpitius Verulanus. *Grammaticae Sulpitiana*. <http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10989343-7>. 1520.

Tutkimuskirjallisuus

Ballaira, G. 1989. *Prisciano e i suoi amici*. Torino.

Baratin, M. 1989. *La naissance de la syntaxe à Rome*. Paris.

Baratin, M. – B. Colombat – L. Holtz (éd.). 2009. *Priscien. Transmission et refondation de la grammaire. De l'Antiquité aux Modernes*. (Studia Artistarum 21.) Turnhout.

Bischoff, B. 1990. *Latin Palaeography. Antiquity and the Middle Ages*. Trans. Ó Cróinín, D. and D. Ganz. (2nd rev. ed.; 1979). Cambridge.

Black, R. 2001. *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*. Cambridge.

- Copeland, R. – I. Sluiter. 2009. *Medieval Grammar and Rhetoric. Language Arts and Literary Theory, AD 300–1475*. Oxford – New York.
- De Nonno, M. 2009. 'Ars Prisciani Caesariensis: Problemi di tipologia e composizione'. Baratin, M. – B. Colombat – L. Holtz (éd.) 2009, 249–278.
- Fredborg, K. M. 1973. 'The dependence of Petrus Helias' *Summa super Priscianum* on William of Conches' *Glose super Priscianum*'. *Cahiers de l'Institut de Moyen Âge grec et latin* 11, 1–57.
- Grondeux, A. 2000. *Le Graecismus d'Évrard de Béthune à travers ses gloses. Entre grammaire positive et grammaire speculative du XIIIe au XVe siècle*. (Studia Artistarum 8). Paris.
- Henderson, J. R. 1987. 'Giovanni Antonio Sulpizio'. *Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation. Volume 3, N-Z*, 300. Ed. Bietenholz, P. G. – T. B. Deutscher (ed.). Toronto. (e-kirja).
- Jensen, K. 2004. 'The humanist reform of Latin and Latin teaching'. *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, 63–81. Kraye, J. (ed.). Cambridge – New York.
- Karlsson, F. 2008. *Yleinen kielitiede*. (2. uud. p.; 1994). Helsinki.
- Kneepkens, C. H. 1978, 'Master Guido and his View on Government: On Twelfth Century Linguistic Thought'. *Vivarium* 16,2, 108–141.
- Law, V. 1996. 'Mnemonic structure of ancient grammatical doctrine'. Swiggers, P. – A. Wouters (ed.) 1996a, 37–52.
- Law, V. (ed.). 1997a. *Grammar and Grammarians in the Early Middle Ages*. London – New York.
- Law, V. 1997b. 'Late Latin grammars in the early Middle Ages: A Typological History'. Law, V. (ed.) 1997, 54–69.
- Law, V. 1997c. 'Linguistics in the earlier Middle Ages. The Insular and Carolingian grammarians'. Law, V. (ed.) 1997, 70–90.
- Law, V. 1997d. 'The terminology of Medieval Latin grammar'. Law, V. (ed.) 1997, 260–269.
- Law, V. 2003. *The History of Linguistics in Europe. From Plato to 1600*. Cambridge.
- Luhtala, A. 2000. *On the origin of syntactical description in Stoic logic*. (The Henry Sweet Society Studies in the History of Linguistics 7). Münster.
- Luhtala, A. 2005. *Grammar and philosophy in Late Antiquity: a study of Priscian's sources*. (Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science. Series III, Studies in the history of the language sciences 107.) Amsterdam.
- Luhtala, A. 2013. 'Pedagogical grammars before the eighteenth century'. *Oxford Handbook of History of Linguistics*. Allan, K. (ed.). Oxford. 360–378.

- Marenbon, J. 1993. 'Carolingian thought'. *Carolingian culture: emulation and innovation*, 171–192. McKitterick, R. (ed.). Cambridge.
- Meinander, H. 1999. 'Teoriat, hypoteesit ja metodit'. *Historianopiskelijan ABC-kiria. Opas tutkielman kirjoittamiseen*, 15–18. (Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja 14). Lähteenmäki, M. – I. Teerijoki (toim.). Helsinki.
- Percival, W. K. 1987. 'On Priscian's syntactic theory. The Medieval perspective'. *Papers in the History of Linguistics: Proceedings of the Third International Conference on the History of the Language Sciences (ICHoLS III), Princeton, 19–23 August 1984*, 65–73. Aarsleff, H. – L.G. Kelly – H.-J. Niederehe (ed.). Amsterdam – Philadelphia.
- Pinkster, H. 2015. *The Oxford Latin Syntax. Volume 1, the Simple Clause*. Oxford.
- Rorem, P. 2009. *Hugh of Saint Victor*. (Great Medieval Thinkers). Oxford – New York. (e-kirja).
- Schad, S. 2007. *A lexicon of Latin grammatical terminology*. (Studia Erudita 6). Pisa.
- Swiggers, P. – A. Wouters (ed.). 1996a. *Ancient Grammar: Content and Context*. (Orbis. Supplementa 7). Leuven.
- Swiggers, P. – A. Wouters. 1996b. 'Content and Context in (translating) ancient Grammar'. Swiggers, P. – A. Wouters (ed.) 1996, 123–161.

Liitteet

Liite 1. Priscianuksen *Institutiones grammaticae* -kieliopin XVIII kirjan alun sisällys.
(Prisc. gramm. III,210,11–224,21.)

210,11–211,18	Nominatiivi ja vokatiivi lauseissa
211,4–211,18	Kongruenssi
211,19–211,27	Transitiivisuus
212,1–212,26	Rektio nominilausekkeessa
212,27–213,2	Transitiiviverbin rektio
213,3–214,5	Genetiivi ja datiiwi + <i>possessio</i>
214,5–214,20	Genetiivi ja ablatiivi + <i>laus, vituperatio, accidens</i>
214,21–215,16	Ablatiivi + <i>consequentia aliquam rerum</i>
215,17–22	Vertailumuotojen rektio
215,23–28	Genetiivi + <i>or</i> tai <i>rix</i> -päätteiset transitiivverbijohdannaiset
215,29–217,27	partisiippijohdannaiset ja transitiiviset aikaa ilmaisemattomat partisiipit ja partisiipin ja nominin erottaminen määritteen sijamuodon perusteella ja yhdistäminen genetiivin, datiiwin tai ablatiiviin
216,3–5	Datiiwi ja ablatiivi + passiiviset partisiippijohdannaiset
218,1–14	Genetiivi + <i>obtineri vel desiderari aliquid</i>
218,15–20	Genetiivi ja datiiwi ja possessiivinen pronomini tai nomini
218,21–30	Datiiwi + <i>gratia, utilitas vel contra</i>
218,26–30	Vertailumuotojen rektio
219,1–12	Datiiwi + <i>acquisitiva nomina et verba</i>
219,13–18	Datiiwi + <i>lis</i> tai <i>dus</i> -päätteiset verbijohdannaiset
219,19–220,10	Genetiivi ja datiiwi + <i>aequiparantia, subiecta, superposita</i>
220,11–221,5	Akkusatiivi + kielikuvat
221,6–24	Ablatiivi + <i>per eum aliquid evenire demonstratur illi, qui per nominativum profertur</i>
221,25–222,3	Ablatiivi + <i>consequentiae significatio</i>
222,4–18	Ablatiivi + passiivimerkityksiset sanat
222,19–24	Ablatiivi + vertailumuodot
222,25–223,29	Kongruenssi
224,1–6	Genetiivi + possessiivisanat
224,7–13	Datiiwi <i>acquisitivorum vel effectivorum</i>
224,13–16	Genetiivi <i>aliquid haberi vel possideri</i>
224,17–19	Akkusatiivi <i>genus</i>
224,19–20	Ablatiivi <i>laude</i>

Liite 2. *Intransitio* ja *transitio* Hugo de Sancto Victorella.

Intransitio (kongruenssi)	Transitio (rektio)
rectum + rectum (nom. + nom.) <i>Scipio Affricanus</i>	rectum + obliquum (part.pr.nom. + akk.obj.) <i>vincens Hannibalem</i>
obliquum + obliquum (akk. + akk.) <i>Scipionem Affricanum</i>	obliquum + obliquum (part.pr.akk. + dat.obj.) <i>parcentem Hannibali</i>
rectum + verbum (nom.subj. + y.3.) <i>Scipio vicit</i>	verbum + obliquum (y.1.&subj. + akk.obj.) <i>vici Hannibalem</i>
intransitio in impersonali <i>paenitet me</i> <i>statur a me</i>	transitio in impersonali <i>poenitet me illius</i> <i>miseret me tui</i>
reciprocatio in impersonalibus <i>miseret me mei</i>	reciprocatio in personalibus <i>video me</i> <i>accuso me</i>

Liite 3. Transitiivisuus Alexander de Villa Deillä

<i>transitio (actuum)</i>		<i>intransitio</i>	
<i>simplex</i> <i>hic socium superat</i>	<i>retransitiva</i> <i>exorat Marcum Cicero,</i> <i>quod diligat ipsum</i>	<i>simplex</i> <i>Tullius est Marcus</i>	<i>reciproca</i> <i>hic regit se</i>
<i>transitio personarum</i> (rektio) <i>filius Alphaei</i>		-	

Liite 4. Nominilausekkeiden rakenteet *regule*-kieliopissa

<i>Constructio transitiva</i>	<i>Constructio intransitiva</i>
<i>actuum</i> (rektio, kielikuva) <i>mulier nigra faciem</i>	<i>personarum</i> (kongruenssi) <i>album theatrum</i>
<i>personarum</i> (rektio) <i>manus Cristi</i>	-
<i>personarum</i> (kongruenssi) <i>Petrus et Ioannes legunt</i>	-

¶ Sequitur de passione convertibili oratione congrua
Constructio est constructibilis

Constructio est constructibilis quia unio ex proportionem modorum scilicet accidentali respectu uerbi per intellectum causata ad exprimendum mentis preceptum finaliter adinuenta. Que diffinitio est causalis. quia dat per quattuor genera causarum. Cum enim dicitur constructibilis. tangit causa materialis. Ita illud ex quo aliquid fit est causa illius quod fit ex eo. Cum vero dicitur unio tangitur causa formalis. quia forma non habet esse in alio nisi hoc fiat per unionem. ut philosophorum. ut homo per aduersionem anime dei homo et constructio per unionem quam exprimit esse constructio est constructio Cum dicitur ex proportionem modorum scilicet. tangit causa efficiens intrinseca. Cum vero dicitur per intellectum causata. tangit causa efficiens extrinseca. Postremo annectitur finaliter adinuenta. et tangitur causa finalis.

Constructio grammatica lis est duplex	{	perfecta est duplex	{	Transitiva.	{	Simpler
		est duplex		Transitiva.		Reciproca
				Intransitiva		Simpler
				est duplex		Retransitiva
imperfecta est duplex	{	Intransitiva que semper de personarum.	{	Actuum	{	Personarum
		Transitiva		est duplex		

non patet per modum correlarij quod septem sunt species specialissime constructionis scilicet Transitiva simpler. transitiva retransitiva. Intransitiva simpler. intransitiva reciproca. Transitiva actus. personarum. et intransitiva personarum

¶ De constructione transitiva simplici.

Rectus odit clericum. Est constructio transitiva simpler. quia est constructio perfecta cuius constructibilia sunt diversa vel tanquam diversa. Et primum Diabolus odit penitentem. Et secundum Tullius exorat marcum quod diligat ipsum.

Significare

{	Diversa	Est res significare diversas. Et ergo quantum
	que coniungunt personam. i. res que sic se habent quod una per se potest esse sine alia. tunc est diversitas	
	Diversa tanquam diversa est significare eandem personam id est rem acceptam per modum plurimum.	

¶ Cuius constructionis tres sunt regule. Prima quicunque ubi personale finitum modo construit cum obliquo diverso recto a parte post vel absolute posito. quia talis obliquus cum supposito ubi personalis significat diversa. De genere. ut Recordor improbe mulieris. Studui colome.

Tres nota Regular
Prima